

ર લ દા સ કૃ ત

હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન

સંપાદક અને સામગ્ર્ય સંચી

દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય છુમ, તી. એ.

15 FEB 1928

છપાવી પ્રગટ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

ચીન તી. બ. કેશવલાલ

સંવત ૧૯૮૩ : આવૃત્તિ ૧લી : પ્રત ૧૫૦૦ : ઇ.સ. ૧૯૨૭

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

૧૩૮૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૮૧

મુદ્રક: ચિમનલાલ ઇશિરલાલ મહેતા.
મુદ્રણસ્થાન: 'વસન્ત મુદ્રણાલય'
ધીકાંટારોડ, સિવિલ હોસ્પિટલ સામે,
અમદાવાદ

ઉપોદ્ધાત.

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની જનરલ સભા મળી હતી, અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, 'સ્વ. કવિ દલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું;' અને તે 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઇ. સ્મારક ફંડ' તરીકે સોસાયટીએ જીવું રાખવું. તેનું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના અંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું. એ ઠરાવના અન્વયે નીચેના અંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં આવ્યા છે.

નં.	પુસ્તકનું નામ	કર્તા-સંપાદક	કિંમત
૧	સુભદ્રાહરણ	રા. અંબાલાલ ખુ. જાની	૧-૦-૦
૨	પદ્યસંગ્રહ	રા. હિંમતલાલ ગ. અંબારિયા	૧૮૦-૦
૩	નરસિંમહેતાનું આખ્યાન	રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ	૦-૮-૦
૪	પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	૧-૦-૦
૫	રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રા-ખ્યાન	"	૦-૮-૦

દીવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવનાં પુસ્તક.

અનુવાદ

મેળની મુદ્રિકા	આવૃત્તિ ૬	મૂલ્ય ૧—૮—૦
પરાક્રમની પ્રસાદી	„ ૬	„ ૧—૦—૦
વિન્ધ્યવનની કન્યકા	„ ૩	„ ૦—૧૫—૦
સ્વમની સુન્દરી	„ ૨	„ ૦—૧૫—૦
પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા	„ ૨	„ ૦—૧૨—૦
મધ્યમ	} ૫ટી બોર્ડ	૦—૧૦—૦
		૩ કાગળ ૦—૮—૦
અમરુશતક	„ ૪	„ ૧—૪—૦

છાયા

ગીતગોવિન્દ	„ ૫	„ ૨—૦—૦
લઘુ ગીતગોવિન્દ	„ ૧	„ ૧—૧૨—૦

સંશોધન

ભાલજીકૃત કાદમ્બરી,		
પૂર્વભાગ	„ ૧	„ ૪—૦—૦
પદ્યપાઠ	„ ૧	„ ૦—૬—૦
પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય	„ ૧	„ ૧—૦—૦
રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન,	„ ૧	„ ૦—૮—૦
મુદ્રારાક્ષસમ્	„ ૨	„ ૪—૦—૦

પ્રસ્તાવના.

નવું સંસ્કરણ.

પ્રેમાનંદનું માર્કંડેયપુરાણુ જ્યારે વડોદરામાં છપાતું હતું, ત્યારે આ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સુંબષમાં છપાયું હતું. એ બનાવને પા સદી વીતી ગઈ છે, તથાપિ આજ પર્યંત એ ન-છપાયા જેવું જ રહ્યું છે. દસ વરસ પછી સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈએ બીજી પ્રત મેળવી પ્રસ્તુત માર્કંડેયપુરાણુ બૃહત્કાવ્યદોહનના સાતમા ગ્રંથમાં ગૂંચ્યું, ત્યાં સૂક્ષ્મીમાં રત્નદાસની આ કૃતિ એઓના જેવા જાણવામાં પણ આવી શકતી નથી. જો એ મુદ્રિત આખ્યાનની પ્રત જૂનાં કાવ્યોના ખાંતીલા પ્રકાશકને હાથે ચડી હોત, તો બૃહત્કાવ્યદોહનના પાંચમા છદ્દા ગ્રંથમાં કદાચ તેને સ્થાન મળ્યું હોત; કદાચ સાતમા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં માર્કંડેયપુરાણુ વિશેના ઉદ્દેશો જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત. પ્રસિદ્ધ યદ્યપ્રસિદ્ધ રહેલું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અત્યારે તો શોધ્યું જડતું નથી. પ્રેમાનંદ કવિના ઉત્તર કાળ ઉપર અને માર્કંડેયપુરાણુના કર્તૃત્વના પ્રશ્ન ઉપર એ આખ્યાન વિરલ પ્રકાશ પાડે છે. તે કારણુ સર એ દુષ્પ્રાપ્ય આખ્યાનનું આ નવું પ્રકાશન આદર્યું છે.

‘ગુર્જર કવિ રત્નદાસ કૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન’ સુવિચારદર્શક મંડળીએ ‘કવિતાલતાના પ્રથમ પુષ્પ’ તરોકે સન ૧૮૯૧, સંવત ૧૯૪૭ માં બહાર પાડ્યું હતું. તે સુંબષમાં સુબોધપ્રકાશ મુદ્રાયંત્રમાં છપાયું હતું અને તેની કીમત છ આના રાખવામાં આવી હતી. એની એક પ્રત^૧ ગૂજરાત કોલેજના પૂર્વના વિદ્યાર્થી ભાઈ ગિરિજન-

૧ આ પ્રત મેં સુરક્ષિત રહેવા ગૂજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટીને હવાલે કરી છે. એની બીજી પ્રત જૂનાં કાવ્યના રસિયા શ્રીયુત અંબાલાલ જીલાખીગમ જનીએ સુંબષમાં જૂની ચોપડીઓ વેચનાર પાસેથી મેળવી છે. પ્રત, કહે છે, તુટિત છે.

રીકર નથુરામ દવે, બી. એ., પાસેથી એમના અભ્યાસકાળમાં આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર મને મળી હતી. તે વર્ષે કૉલેજમાં હું મારા વર્ગ સાથે પ્રેમાનંદકૃત માર્કેડેયપુરાણમાંનું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન વાંચતો હતો. તેને અંજે તુલનાત્મક વિવેચનમાં સહાયતા મેળવવાના ઉદ્દેશથી નાકર અને વિષ્ણુદાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન હું જોઈ ગયો હતો. નવતર આખ્યાન હાથમાં આવતાં કૌતુકથી પાનું ઊઘલાવ્યું, તો પ્રેમાનંદના નામ ઉપર દષ્ટિ પડી; એટલે ઉદ્દીપ્ત થયેલી જિજ્ઞાસાથી આરંભ અને અંતનો ભાગ મેં વાંચ્યો. તે વાંચતાની સાથે મને અંતરમાં અસાધારણ આનંદ થયો. પ્રેમાનંદના જીવનનો ઉત્તર ભાગ અંધકારગ્રસ્ત હતો, તેના ઉપર રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન કંઈક પ્રકાશ પાડશે એવી આશા પણ તે પળથી બંધાઈ. એ કેટલે દરજ્જે યોગ્ય હતી, તે પ્રકાશનાં પરમાણુ જોવાથી સમજાશે.

હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની આ નવી આવૃત્તિમાં નવી મુદ્રણપદ્ધતિ સ્વીકારી છે. સુવિચારદર્શક મંડળીની આવૃત્તિ જૂનીપુરાણી પદ્ધતિને અનુસરે છે. એમાં દળના મધ્યમાં અદ્યપિરામ, પૂર્વ દળને અંતે અર્ધવિરામ, અને ઉત્તર દળને અંતે પૂર્ણવિરામ મૂકવામાં આવે છે. અવતરણચિહ્ન અને અર્ધચંદ્ર ટ્રાંસ અગ્નિયાં ન હતાં; પણ તેનો વપરાટ થતો જોવામાં આવતો નથી. દેશીના માપની ગૂંચ ઊકલી ન હતી, એટલે તે ખ્યાન બહાર જ રહે એ સ્વાભાવિક છે. મેં બાલણ્યકૃત કાદંબરીના પૂર્વ ભાગની અર્થાનુસારી વિરામચિહ્નની પદ્ધતિ આ આવૃત્તિમાં દાખલ કરી છે; અવતરણચિહ્નનો પણ જરૂરમેગ ઉપયોગ કર્યો છે; અને ગર્ભવાક્યને અર્ધચંદ્ર ટ્રાંસમાં મૂક્યાં છે. વળી દેશીઓનું માપ પૂરતી કાળજીથી જાળવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; અને આખું કડવું પંક્તિ ઉપર પંક્તિ ખડકીને ન છાપતાં નિકટ સંબંધ ધરાવતી પંક્તિઓનાં જૂથ પણ બાંધવામાં આવ્યાં છે.

સંશોધનને અંજે એક બાબતનો ખુલાસો કરવો અહીં ઇષ્ટ છે. જૂની આવૃત્તિના પાઠ જે જે દ્વિપિત જણાયા, તે તે નવી આવૃત્તિમાં

મેં સુધારી લીધા છે; અને પૂર્વમુદ્રિત પાઠ દિપ્પણીમાં સંધ્યા છે. આમાંના મુખ્ય મુખ્ય પાઠ તરફ વાચકનું રહેજે ધ્યાન ખેંચું છું, એટલા માટે કે તેઓની ચોગ્યાચોગ્યતા ચર્ચાય. ખીજા કડવાની પાંચમી કડીમાં અયોધ્યા પાસે પંપાસરનો નિર્દેશ છે. પરંતુ પંપાસર તો દક્ષિણમાં બહુ છેટે દંડકારણ્યમાં આવ્યું હતું. અર્થાત્ પાઠ ભૂલ બરેલો છે. તેને બદલે શુદ્ધિપત્રમાં ‘પદ્મસર’ પાઠ મેં આપ્યો છે. પાંચમા કડવાની સોળમી કડીમાં ‘દંડવત દેવ પ્રણામ’ એવું જાપેલું છે; તેથી ચાલુ પરિસંખ્યા અલંકારનો ભંગ થાય છે. તેના ઉદ્ધારને અર્થે મેં શુદ્ધિપત્રમાં ‘દંડવત’ ને ઠેકાણે ‘દંડપાત’ પાઠ કદખ્યો છે. અગિયારમા કડવાની અગિયારમી કડીમાં પૂર્વમુદ્રિત પાઠ ‘ગાંધર્વ વિવાહ’ છે, તે પણ દેખીતો ખોટો છે. બ્રાહ્મણનાં બાળકો ગાંધર્વ વિવાહથી નહિ, પણ બ્રાહ્મ વિવાહથી પરણે છે. તે કારણસર મેં બદલી નાંખી ‘બ્રાહ્મ વિવાહ’ પાઠ જાખ્યો છે. ચૌદમા કડવાની અઠારમી કડીમાં ‘નહીં નાગરી નૃત્ય’ એમ જૂની આવૃત્તિમાં છે, તે અસંબધ્ધ છે. અયોધ્યા તજીને જતા હરિશ્ચંદ્રની પૂંઠે થતા બિન્નબિન્ન નગરવાસિ-વર્ગ કવિ ગણાવે છે, તેમાં નાગરી નૃત્યના નિષેધને કે નિર્દેશને સ્થાન જ નથી. માટે સુધારી લઈ મેં ‘નાઈ, નગારી, નર્ત’ એવો પાઠ આપ્યો છે. પંદરમા કડવાની ચોથી કડીમાં ‘નિરખિયા’ પાઠ છે, તે જીઘાડો લેખકદોષ છે. તેનો ત્યાગ કરી શુદ્ધિપત્રમાં મેં ‘નિર-મિયાં’ પાઠ જાખ્યો છે. પંદરમા કડવાની એકવીસમી કડીમાં ‘ધર્મ-રાયનો જાણુ થઈને સામગ્રી લાવ્યો સરવ’ એવી પંક્તિ જૂની આવૃત્તિમાં છે, તે બંધ બેસતી નથી. શુદ્ધિપત્રમાં ‘ધર્મરાયનો જાણુ થઈ તે સામગ્રી લાવ્યો સરવ’ એમ જાપી મેં એ પંક્તિ સુધારી લીધી છે. એ જ કડવાની ત્રેતાણીસમી કડીમાં ‘મોર રહ્યા છે મસમસે’

૨ દંડપાત-(૧) લાકડીની પેઠે લોંચ ઉપર લાંબા થઈને પડવું તે,
(૨) અપશબ્દ બદલ દંડની સજા.

૩ નગારી-નગારચી. નર્ત-નર્તક.

એમ પૂર્વમુદ્રિત છે. અહીં, આંખાનો મોર મહમઢી કે મધમઢી રહ્યો છે, એવું કહેવું ઇષ્ટ છે. આપણે ‘ગાંઠડી’ નું ‘ગાંહડી’ કરી ‘ગાંસડી’ બોલ વાપરતા થયા છિયે તે ખરું; પણ હજી ‘મહમહ’ બદલ ‘મસ-મસ’ નથી વાપરતા. તેથી નવી આવૃત્તિમાં ‘મોર રહ્યો છે મધમઢી’ એવો પાઠ લીધો છે. સત્તરમા કડવાની વીસમી અને બાવીસમી કડીમાં પૂર્વે ‘અમરી’ પાઠ છાપ્યો હતો, તે બદલ મેં ‘શ્વરી’ પાઠ આપ્યો છે. શ્વરી, સમરી, હમરી, અમરી, એમ પેઢીભિતાર રૂપો થયા જણાય છે. ઝોગણીસમા કડવાની બીજી કડીમાં ‘શ્રમ કર્યો તે સર્વ મિથ્યા વાત સઘળી ધેર’ છે. તેમાંના ‘ધેર’ બોલના ઠેકાણે શુદ્ધિ-પત્રમાં ‘ઝેર’ બોલ ગોઠવ્યો છે*. ઉપરાંત બે પાઠના સમુદ્ધાર સાઈ મારે નાકરના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની મદદ લેવી પડી છે. તેરમા અને અઠારમા કડવાની અનુક્રમે એકવીસમી અને ત્રીસમી કડીમાં ‘હા પે ના છે ટૂંકડી’ એવો પાઠ પૂર્વે છાપેલો છે. એને બદલે નાકરની કૃતિના પંદરમા કડવાની ચોથી કડીમાં ‘આપો કે ના કહો ટૂંકી’ એમ છે. તેના આધારે શુદ્ધિપત્રમાં યથાસ્થાન ‘આપો કે ના’ અને ‘આપો કે ના કહો’ એવો ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. છેવટ છવીસમા કડવાની અઠત્રીસમી કડીમાં ‘ખડ્ગ લીધું ક્ષત્રી રાયે; નાંખ્યું વનિતા શીશ’ એવો પાઠ છાપ્યો છે. હવે જો હરિશ્ચંદ્રે ‘ખડ્ગ નાંખ્યું જ હોય, તો પ્રહાર કરી ચૂક્યા પછી વિષજી ભગવાને આવી હરિ-શ્ચંદ્રનો હાથ ઝાલવો નિરર્થક છે. નાકરે રચેલા આખ્યાનમાં જોયું, તો ઝોગણત્રીસમા કડવાની તેરમી કડીમાં ‘ખડ્ગ લીધું હાથમાં; તવ શીઘ્રે નામ્યું શીશ’ એવું મેં વાંચ્યું. તે ઉપરથી શુદ્ધિપત્રમાં ‘નાંખ્યું’ ને બદલે ‘નામ્યું’ પાઠ મેં સ્વીકાર્યો છે.

ઉપરની ટૂંકી નોંધને મુકાબલે જૂની પ્રતનો એક બોલ વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા રાખે છે. એના બાવીસમા કડવાની આઠમી અને

દસમી કડીમાં ‘ખંભદાસ’ પાઠ છે. નાકરના આખ્યાનના બાવીસમા અને ત્રેવીસમા કડવાની અનુક્રમે ખીજી અને પહેલી પંક્તિમાં ‘મસાણુખંબી દાસ’ નો પ્રયોગ છે; તેના ઉપરથી ‘ખંભદાસ’ બોલ રત્નદાસે ઊપજાવ્યો જણાય છે. નાકરના બોલનો, મસાણુમાં રહેનાર એટલે કે મસાણુમાં રહી લાગો લેનાર સેવક, એવો અર્થ થાય છે; ‘મસાણુખંબી દાસ’ વિશેષણરૂપ છે. રત્નદાસના બોલનો કંઈ અર્થ નથી; ‘ખંભદાસ’ વિશેષનામ છે.

આખ્યાન પ્રાસાદિક શૈલીમાં રચાયલું છતાં બે સ્થળે સંદેહ રહી ગયો છે. ચૌદમા કડવાની સત્તરમી કડીમાં ‘માદીર’ બોલ છે, તે જાણવામાં નથી. વળી સત્તરમા કડવાની ત્રેવીસમી કડીનો ભાગ બંધ બેસતો નથી. એ ઉપર કોઈ અજવાળું પાડશે, તો હું આભારી થઈશ. પ્રકાશનાં પરમાણુ.

ગૂજરાતી જૂના કવિતાસાહિત્યમાં રત્નદાસ એ નામના બે વૈષ્ણવ કવિ થયા છે, એક કાઠિયાવાડનો અને ખીજો ચરોતરનો. પહેલો વર્ણુ વૈશ્ય હતો. તેનું એક જ ટૂંકું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે, સગાળશા શેઠ વિશેનું પદ^૧. ખીજો રત્નદાસ, દાસ રતન કિંવા રતન, તે આપણો ચરિત્રનાયક. એ વર્ણુ પાદાણુ હતો. એનું વતન નડિયાદ^૨ અને એની કૃતિ

૫ આ ભેદ ધ્યાનમાં લઈ મેં કલ્પત ‘કુંભદાસ’ નો ત્યાગ કરી અસલ ‘ખંભદાસ’ પાઠ શુદ્ધિપત્રમાં કાયમ રાખ્યો છે. બળી કાશ્મીના રાજનું નામ નાકરે અર્જુવીસમા અને ઓગણત્રીસમા કડવામાં ‘ચિત્રસેન’ આપેલું છે, તેને બદલે છવીસમા કડવામાં રત્નદાસે ‘ધવલચંદ્ર’ નામ આપ્યું છે; તે પણ આ સંસ્કરણમાં ચાલુ રાખ્યું છે.

૬ જુઓ બૃહત્કાવ્યદોહન, અંથ ૫, પૃષ્ઠ ૬૦૭.

૭ નટપદ્રને ઠેકાણે પૂર્વશુદ્ધિ પાઠ નટવડ છે; તે જાણ છે. સંસ્કૃત ‘નટપદ્ર’ મૂળને મળવું રૂપ નડવડ સંભવે છે, નટવડ નહિ. સંવતના સોળમા સૈકાના અંતભાગના એક ખતમાં નડિયાદરૂં નામ મળી આવે છે. તે કાળાંતરે દ્વંકવાઈ નડિયાદ સંજ્ઞા પ્રચારમાં આવી છે. આરંભનો અવિકૃત નટ અંશ ધ્યાનમાં લેઈ મેં આખ્યાનમાં નટપદ્ર પાઠ ચોખ્યો છે.

હરિશ્ચંદ્રખ્યાન. એ નડિયાદના કયા ભાગમાં રહેતો હતો અને જ્ઞાતિએ કોણ હતો, તેનો ઉલ્લેખ આખ્યાનમાં છે નહિ. એક જ નહિ જેવું સાધન મળે છે તેને આધારે સ્થાનિક તપાસ થાય, તો કદાચ એની જ્ઞાતિ જાણવામાં આવે; અને એ જાણાય, તો પછી વિશેષ પૂછપરછ થાય. આખ્યાનના અગિયારમા કડવામાં પ્રાહ્લણ્યાળકેના વિવાહના વર્ણનમાં ‘ચરભક્ષ આદિ કર્યું સર્વે’ એમ રત્નદાસ ગાય છે. એ અવતરણમાં જે સ્ત્રીલિંગ ચરભક્ષ બોલ છે, તે સાઠોદરા નાગર વગેરે અમુક જ્ઞાતિમાં જ વપરાય છે.

પ્રસ્તુત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન જૂના પદ્યબંધની રીતે વિવિધ દેશીમાં રચાયેલું છે. તે દેશીનું જ્ઞાન રત્નદાસે વડોદરે રહી મેળવ્યું હતું. સંવતના અઢારમા શતકમાં કવિતાનું શિક્ષણ જે ઠેકાણે અપાતું હતું, હુજમાં અને વડોદરામાં. એક સ્થળ હિંદુસ્તાનની હિંદીને અને બીજું ગૂજરાતની ગૂજરાતીને માન આપતું હતું. એ સમયે વડોદરે રાજધાનીની પ્રતિષ્ઠાએ પહોંચ્યું ન હતું. તે જાણીતું હતું પ્રેમાનંદની^૮ શાળાને લીધે. એ શાળામાં આચાર્યના સફળ ઉપદેશથી અને ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંતથી અકવિ કવિ થતો અને કવિ સુકવિ થતો. એની ખ્યાતિ સાંભળી પૂર્વે પચાસેક^૯ વરસ ઉપર ભુરાનપુરથી વીરજી શિષ્ય થવા

* ૮ પ્રેમાનંદકૃત શામળશાનો મોટો વિવાહ રા. બ હરગોબિંદદાસ કંટાવાળાએ છપાવ્યો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં એ કાવ્યની ઉત્પત્તિના અંબધમાં એએએ વિવાહપ્રસંગ એવા નામનું એક ખંડિત કાવ્ય આપ્યું છે. તેની અંદર પ્રસ્તુત શાળાનો પરોક્ષ નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. એક વખત કોઈ એક નાગર ગૃહસ્થનું મોંતરું સ્વીકારી પ્રેમાનંદ એએએ શિષ્યો સાથે અરણીના હનુમાન થઈ દત્તેસર જતા હતા, ત્યારે એ શિષ્યોને માર્ગમાં તેઓ કવિતાની સમજૂતી મ્હોડેથી આપતા હતા: એ પ્રસ્તાવ તેમાં મોંધ્યા છે.

૯ ‘પચાસેક વરસ’ નો આંકડો કામાવતી કથાના રચનાકાળને આધારે આપ્યો છે. એ કાવ્ય વીરજીએ સંવત ૧૭૨૫ ના પોસ વદ ૧૧ ને સોમવારે સમાપ્ત કર્યું હતું. આ મિતિ મારા સ્નેહી મણિલાલ દ્વિવેદીએ તપાસી જોઈ છે. તે ગણતરીથી ખરી માલુમ પડી છે.

આકર્ષાયો હતો, તેમ નડિયાદથી રત્નદાસે આકર્ષાયો. તેણે વડોદરે આવી ભક્તિભાવથી પ્રેમાનંદનાં પાસાં સેવ્યાં. સદ્ગુરુના રૂડા શિક્ષણના પ્રતાપે સત્કવિઓના સહવાસમાં તેને કવિબુદ્ધિ આવી. વટપદ્રના સાહિત્યપરાયણુ ગુરુકુળના અનેક કાવસ્નાતકોમાં નટપદ્રનો શિષ્ય પણ એક સ્નાતક થયો અને કવિ કહેવાયો.

રત્નદાસને કવિતાની પ્રસાદી વડોદરેથી મળી, તેની સાથે આખ્યાનનો આદર્શ પણ તેને ત્યાંથી જ મળ્યો જણાય છે. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન એની આરંભની કૃતિ છે, એમ એની રચના ઉપરથી સમગ્ર થ છે. અખ્યાસકાળ દરમિયાન વડોદરામાં કથાભટ્ટને હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની કથા કહેતા સાંભળી કવિ થવાનો ઉમંગ ધરાવતા નડિયાદવાસી શિષ્યનો એ આખ્યાન ઉપર મોહ બંધાયો હશે. ગુરુના^{૧૦} સરસ્વતીભંડારમાં નાકરના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની પ્રત એણે જોઈ હશે અને એના નકલ ઊઘટ ભેર ઊતારી લીધી હશે. એ ઊતારે સામે રાખી પછીથી એણે નવું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રચ્યું જણાય છે. જૂનું આખ્યાન નાકરની પ્રથમની કૃતિ હોવાથી બહુ ન્હાનું હતું. કથાભટ્ટની વીનતીને લીધે પૂર્વનાં ન્હાનાં ધ્રુવાખ્યાન અને શિવવિવાહ નાકરે પછીથી વિસ્તાર્યા હતાં^{૧૧}, તેવી રીતે હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન વિસ્તારવાનો પ્રસંગ તેને આવ્યો ન હતો; તેથી તે ન્હાનું ન્હાનું જ રહ્યું હતું. રત્નદાસે એ લઘુ મૂળ વિસ્તારી તેનું પૂર બમણું કરી મૂક્યું. વડોદરાના જૂના અને નડિયાદના નવા આખ્યાનમાં કથાની ગૂંથણી સર્વાંશે એના એ છે; અને એકની પંક્તિ બીજામાં લગભગ એના એ બોલામાં ઊતારેલી પણ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે^{૧૨}. અર્થાત્ મૂળના પાયા અને જૂનો

૧૦ પ્રેમાનંદના સરસ્વતીભંડારના ઉલ્લેખ માટે જુઓ એના પુત્ર વલ્લભના યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો છંદ ૫૨૨.

૧૧ જુઓ બૃહત્કાવ્યદોહન, ગ્રંથ ૮, પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૪૧.

૧૨ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.

કાટ કામમાં લેઈ રત્નદાસે ઊભણી વધારી મૂળના ડોળનું નવું મકાન બાંધ્યું છે. એણે વિસ્તારેલા આખ્યાનથી નાકરની કૃતિ એનાં પોતાનાં અસલ મુવાખ્યાન અને શિવવિવાહની પેઠે ગતાર્ય થાય છે.

નવું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન બસે વરસ પૂર્વે રચાયેલા આખ્યાનનો છૂલોદ્ધાર જ નથી. એમાં કેટલોક વધારો પણ છે. આ રત્નદાસની સ્વતંત્ર રચના છે. એણે કથાપીઠ ચોજી આખ્યાનનો રામકથા સાથે સંબંધ જોડ્યો છે, પંચવટીમાં રાવણુ સીતાનું હરણુ કરી જાય છે. તેની શોધમાં ફરતા રામ લક્ષ્મણુ સૌભરિ ઋષિના આશ્રમે જઈ ચડે છે. માથે પડેલી આપત્તિથી ભમ્ભહૃદય બનેલા રામચંદ્રને ઋષિ રધુવંશી હરિશ્ચંદ્રના જેવી ધીરજ રાખવાનું કહે છે. પૂર્વજનું બોધપ્રદ ચરિત્ર સંભળાવવા રામચંદ્ર તેમને વીનવે છે. તે ઉપરથી સૌભરિ કથા કહી સંભળાવે છે. અહીંથી રત્નદાસ નાકરને અનુસરે છે. મૌલિક આખ્યાનમાં તેણે ચાર સ્થળે પોતાના તરફનું ઊમેરણુ કર્યું છે, અથોખ્યાના વર્ણનમાં, બ્રહ્મણુબાળકોના વિવાહના પ્રસ્તાવમાં, વારાણ્સી પ્હોચ્યાના પ્રસંગમાં અને પ્રારબ્ધ કર્મની અપરિહાર્યતાના નિરૂપણમાં. એ ચારે કવન ઊછરતા કવિને શોભાપ્રદ છે. એમાં અને કથાપીઠમાં એની શક્તિના અંકુરોનું દર્શન થાય છે. તે શક્તિનો હજી એટલો વિકાસ નથી થયો કે પુરોગામી કવિનાં બે નોંખાં ૧૪૭ કથામુખને એ યુક્તિ પુરઃસર સાંકળી લે.

જૂના આખ્યાનની તેમ જ નવાની શૈલી અલંકારના આડંબર વગરની અને સરળ છે. રત્નદાસની કવિતા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જળવાઈ છે. નાકરની જૂના ગૂજરાતીને ઊધેઈ લાગીને તે વિકૃત બની છે. જૂના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્કરણુ નથી થયું ત્યાં

૧૩ હરિશ્ચંદ્ર લક્ષ્મીની બહારે ચડી વિશ્વામિત્રનું તપ મૂકાવ્યું હતું. તેનો ડાંખ રાખી વસિષ્ઠ સાથેના વાદમાં વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય મૂકાવવાનું પણ લીધું, એવું કંઈક કત્તાએ કહ્યું હોત તો બસ થાત.

સૂધી તેની દેશીઓ વિશે કંઇ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાય નહિ. બાકી નવા આખ્યાનની દેશીઓ તો બહુધા નિયમિત છે. એની અનિબદ્ધ વિદ્યાનું ઉત્તમ દેશીકારે આપેલું શિક્ષણ રત્નદાસના મગજમાં બરાબર ઊતર્યું જણાય છે,

એ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનના રચનાકાળ વચ્ચેનું અંતર બહુ લાંબું છે. જૂનું આખ્યાન, નાકર જ્યારે રણછોડરાયનાં દર્શને ગયો હતો, ત્યારે તેણે ઉમરેઠમાં સંવત ૧૫૭૨ ના બાદરવામાં રાધાષ્ટમીએ આરંભ્યું હતું ૧૪. નવા આખ્યાનની સમાપ્તિ રત્નદાસે સંવત ૧૭૭૪ ના કાર્તિક માસની ચતુર્દશી ને ગુરુવારે કરી હતી. એની પૂર્વમુદ્રિત પ્રતના ત્રીસમા કડવાની પાંચમી કડી પ્રમાણે તો એનો રચનાકાળ સંવત ૧૭૦૪ ના કાર્તિક માસની શુદ્ધ ચતુર્થી ને ગુરુવાર આવે ૧૫. પરંતુ એ પાઠ બ્રજ

૧૪ જુઓ બૃહત્કાવ્યહોદન, અંથ ૬, પૃષ્ઠ ૭૦૬.

સંવત પંદર બોતેર અધ્યાસ બુદ્ધાષ્ટમી બાદરવે માસ દર્શને ગયા'તા ઉમરેઠ ભણી, ત્યાં કથાની માંડી જોડણી.

આ કડીમાં બુદ્ધાષ્ટમી કહી છે તે કઈ? બુદ્ધ કે બુધની અષ્ટમ જણમાં નથી. બાદરવા સૂદ આઠમને રાધાષ્ટમી કહે છે. કદાચ તે અભિપ્રેત હોય, એમ ધારી ઉપર મેં રાધાષ્ટમી આપલ છે. શુદ્ધાષ્ટમ વાંચિયે, તો પણ સૂદ આઠમ બાદરવાની, એટલે રાધાષ્ટમી જ આવી રહે છે.

૧૫ પૂર્વમુદ્રિત પાઠ નીચે પ્રમાણે છે.

સંવત સત્તરસે ચ્યારોતરો, કાર્તિક માસ તે સાર રે;
શુદ્ધ શોભાએ વાડ ચતુર્થી, સુખદાયક ગુરુવાર રે.

અહીં 'ચારોતરો' અને 'ચતુરોતરો'નો ગોટાળો થયો છે તેવો, પણ તેથી ઊલટા ક્રમનો ગોટાળો બૃહત્કાવ્યહોદન, અંથ ૮, પૃષ્ઠ ૫૬૩ ની ટિપ્પણીમાં માધવદાસકૃત ભાગવત દશમ સ્કંધનો રચનાકાળ નીચેના કડીમાં આપ્યો છે તે સમજવામાં થયો છે.

સંવત સત્તર પાંચોત્તર, ને શકની સંખ્યા કહું,
પંદર સેં ને એકોત્તર; દક્ષિણાયન રવિને લહું.

હોઈ સુધારવા ભેગ છે. એમાં સંવતનું વરસ આપ્યું છે તે જ પ્રથમ તો ખોટું છે. રત્નદાસે સંવત ૧૭૦૪ માં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રચ્યું હોય, તો સંવત ૧૭૦૨ ની આસપાસમાં તે વડોદરે કવિતાનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો હોવો ભેગયે. એ સમયે પ્રેમાનંદની ઉંમર દસ વરસની સંભવે. એની પૂર્વે તેણે કંઈ અપૂર્વ કાવ્ય રચ્યું હોય, કે તેની કીર્તિ નડિયાદ સૂધી પસરવા પામે, અને રત્નદાસ એ આઠેક વરસના બાળકનો શિષ્ય થવા આકર્ષાય ? વાત જ મગજમાં ઊતરે કે કલ્પનામાં આવે એવી નથી. પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ ફેલાઈ તે મહેતાના મામેરાની રચનાથી. કહે છે કે વડોદરાના કોઈ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થને ત્યાં સીમંતના ઝાતિભોજનમાં તેણે એ પદ્યબંધ ગાયો અને તેના ચરણે ધાતુપાત્રનો અંખાર ઢલ્યો. મામેરાનો રચનાકાળ સંવત ૧૭૧૭ ના આસો સૂદિ ૯ ને રવિવાર છે. રા. રા. મણિલાલ સામળભાઈ દ્વિવેદી એમ. એ. ની ગણતરીમાં એ મિતિનાં પક્ષ તિથિ અને વારનો બરાબર મેળ મળે છે; અર્થાત્ તે વિશ્વાસપાત્ર છે. એ અગાઉ નિર્ધારિત મિતિવાળું પ્રેમાનંદનું કોઈ પણ કાવ્ય જણવામાં નથી.

રત્નદાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો રચનાકાળ સંવત સત્તર સેં ચારોતરો નહિ, પણ સત્તર સેં ચાળોતરો લેધયે, તો તેમાં પણ વાંધો આવે છે. અલખત ચારોતરો, ચારોતરો કે ચાળોતરો અને ચાળોતરો એ બોલ એટલાબધા મળતા આવે છે, કે એકને ઠેકાણે બીજાનો ભ્રમ રહેજે થાય. પરંતુ રત્નદાસની જ સાક્ષી ચાળોતરો વિરુદ્ધ પડે છે. પહેલા કડવાની ઓગણીસમી કડીના પૂર્વ દળમાં તે હરિશ્ચંદ્રની સંક્ષિપ્ત કથાનો કોઈ કવિએ વિસ્તાર કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે

પ્રસ્તુત રચનાકાળ સંવત ૧૭૦૫ છે. શક ૧૫૭૧ માં ૧૩૪ વરસ ઊમેરતાં સંવતનું એ જ વરસ આવે છે. પાંચોતર અને પંચોતેરમાં ભ્રમ થયાથી રા. છ. વિ. રાવળે રચનાકાળ સંવત ૧૭૭૫ આપ્યો જણાય છે. સંવત-શકનાં વરસનો મેળ મેળળ્યો હોત, તો ભૂલ ન થાત.

છે. એ કવિ નાકર તો ન જ હોય. એના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનું પૂર તો અઢી સેં કડીની આસપાસ છે^{૧૬}. એનાથી વિષ્ણુદાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનું પૂર આશરે બમણું છે^{૧૭}. પરંતુ નાકરના તેમ જ વિષ્ણુદાસના આખ્યાનમાં, મૂળ સંસ્કૃત વિશે ન મળી આવતું એવું ઘણું ભિન્નરણુ છે. સંક્ષિપ્ત કથાભાગને વળગી રહી આખ્યાનને બહુલાવ્યું છે તે તો પ્રેમાનંદે જ. હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રચતાં આનંદમાં આવી જઈ કવિ બણે છે કે

હરિશ્ચંદ્રના ગુણ ગાવા અંતર આવે ભરતી મોટી રે.

એ ચંદ્રિકા નિરખી કવિતાનિધિ તરંગ ભલ્ટે કાટિ રે^{૧૮}.

એ મોટા જીવાળના જોસમાં આખ્યાનનું પૂર સાત સેં કડી સૂધી પહોંચી જાય છે. આ આખ્યાન જ રત્નદાસના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની ઉપર નોંધેલી કડીમાં અભિપ્રેત લાગે છે. પૂર્વની બે કડીઓ એણે પ્રેમાનંદને ઉદ્દેશીને લખી છે. છેવટની કડીના ઉત્તર દળમાં પ્રેમાનંદના ચરણારવિંદનો આશ્રય કવિએ લીધો છે. આથી, અંતર્ગત અઢારમી કડીનો કવિજન બોલ કવિ પ્રેમાનંદ માટે અને કથા બોલ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનને માટે રત્નદાસે વાપર્યો હોય, એમ હું સમજૂ છું. આ

૧૬ નાકર પોતે ‘શ્લોક બસે’ ઉપર બત્રીસ’, એટલું જ પૂર આપે છે. બૃહત્કાવ્યદોહન, અંથ ૬ માં છપાયેલા આખ્યાનનું પૂર બસે પાંસઠ કડીને આશરે થાય છે.

૧૭ પ્રાચીન કાવ્ય, ત્રિમાસિકમાં છપાયેલા આ આખ્યાનની કડી લગભગ અઢી સેં થાય છે.

૧૮ જીઓ માર્ક ડેયપુરાણ, કડવું ૧૭, અથવા બૃહત્કાવ્યદોહન, અંથ ૫ નું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, કડવું ૨, કડી ૭૭. પહેલામાં ‘હરિશ્ચંદ્રના’ બદલ ‘હરિના’ તથા બીજામાં તેનો પર્યાય ‘પ્રજ્ઞના’ છે. જોડમાં ‘મોટી’ બદલ ‘ઘોટ’ છે; અને બંનેમાં ઉત્તરાર્ધ ‘કવિતા ચંદ્રિકા નિધિ નિરખી મન તરંગ વૂટે કોટ રે’ છે. આ પાઠ અશુદ્ધ હોવાથી પ્રકરણ સંગતિ અને અન્યથ ધ્યાનમાં લેઈ તે સુધારીને અવતરણ આપ્યું છે.

આખ્યાનની રચનાનું વરસ બૃહત્કાદ્યદોહન, ગ્રંથ ૫, પૃષ્ઠ ૩૦૪ માં સંવત સત્તર સેં પચાસ અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાગાંના માર્કંડેયપુરાણના પૃષ્ઠ ૧૫૦ માં સંવત સત્તર સેં પાંસઠ આપેલું છે. એનો નિર્દેશ કરનારે રત્નદાસનું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સંવત સત્તર સેં ચાળીસમાં મૂકી શકાય નહિ, સત્તર સેં ચારમાં મૂકવાની તો વાત જ ક્યાંથી ?

આ પ્રમાણે છણાછણ કરતાં, નડિયાદના હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની રચનાનું વરસ પૂર્વે સંવત ૧૭૭૪ આપ્યું છે, તેને જ વળગી રહેવું પડે છે. એ વરસના કાર્તિક માસની સદ્દે ચોથે રવિવાર હતો, એમ મારા રનેહી મણિભાઈ દિવેદી ગણતરી કરી જણાવે છે. તે લેખે ચોથ પછીના બીજા અઠવાડિયાના ગુરુવારે ચતુર્દશી સંભવે છે. એ વૈંઠ્યચતુર્દશીએ આખ્યાન સમાપ્તિએ પહોંચ્યું. સં. ૧૭૭૪નું વરસ ગૂજરાતને કષ્ટકારી હતું. પરંતુ દુકાળની ડાકલી વાગતા પહેલાં વરસની શરૂઆતમાં જ આખ્યાન તો લખાઈ ગયું હતું.

પ્રસ્તુત આખ્યાનનો રચનાકાળ નિર્ધારિત થયાથી રત્નદાસ પ્રેમાનંદનો ઉત્તર અવસ્થાનો શિષ્ય ઠરે છે. વડોદરાની સાહિત્યશાળાના ઇતિહાસમાં તેનો મધ્યકાળ ખરેખરો તેજસ્વી છે. દ્વારકાદાસ, રત્નેશ્વર, પ્રેમાનંદસુત વલ્લભ અને બ્રહ્માનંદ^{૧૯} એ કાળના પહેલા બીજા વર્ગના કવિસ્નાતકો છે. તેમની સાથે સરખામણીમાં પૂર્વ અને ઉત્તર કાળના વીરજી તથા હરિદાસનું અને અજંતચક્ર ન્હાની રત્નદાસ તથા સુંદર મેવાડાનું સ્થાન એઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ જોતાં બહુ ઊતરતું છે. બીજી ચડિયાતી કૃતિઓ મળી આવે અને અભિપ્રાય બદલવો

^{૧૯} બૃહત્કાવ્યદોહન, ગ્રંથ ૮, પૃષ્ઠ ૬૫૩-૬૬૦ માં પ્રેમાનંદના રચેલા હરિવિરહના બાર માસ આખ્યા છે; તે પછીના પૃષ્ઠ ૬૬૦-૬ માં સંભોગશૃંગારનો તેરમો માસ જિમેરેલો જોવામાં આવે છે તેનો કર્તા. વલ્લભ એના એક સવૈયામાં કહેલા પ્રેમાનંદી મંડળના નંદાંત નામના ચાર સભ્યો કહ્યા છે, તેઓમાંનો એ એક.

પડે, તો જુદી વાત. અત્યારે તો રત્નદાસની સાહિત્યકાર તરીકેની નોંધ તૈયાર કરવાનું સાધન માત્ર એની આરંભની કૃતિ છે.

રત્નદાસ વિશેની માહિતી સંગ્રહી હવે એના ગુરુ વિશેની માહિતી હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનમાંથી મળી આવે તેટલી તારવી કાઢવા તરફ વળિયે. આખ્યાનના આરંભમાં ગુરુનું નામ લેઈ અથવા લીધા વગર તેને નમસ્કાર કરવાનો સંપ્રદાય પરાપૂર્વથી આલ્યો આવે છે. તેને અનુસરી રત્નદાસ એના ગુરુનું નામ પ્રેમાનંદ આપે છે, અને તેના ચરણકમળમાં મસ્તક મૂકી તેમનો આશ્રય લે છે. એ પ્રેમાનંદ કાણુ ? એકનું નામ લેતાં ૨૦મણુ પ્રેમાનંદ આપણા આગળ ખડા થાય છે. તેમાંથી રત્નદાસનો ગુરુ કયો ? એ ગૂંચ કવિ જ ઊકેલી આપે છે. એના ગુરુને ઓળખાવવા એ તેને સત્યવાદી વિશેષણ

૨૦ મણુ પ્રેમાનંદ પૈકી એક પ્રેમાનંદ તે અનેક સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનનો કર્તા. ખીજો બૃહત્કાવ્યદોહન, અંથ ૬, પૃષ્ઠ ૨૫૭-૪૧૪ માં છાપેલા બારત-આદિપર્વનો કર્તા. સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈએ એને દ્રૌપદીસ્વયંવર નામ આપ્યું છે, તે એમની પાસેની હાથપ્રતને અનુસરીને આપ્યું હશે. અંથના છેલ્લા કડવામાં આદિપર્વ નામ જ જોવામાં આવે છે, તેથી હું એને આદિપર્વ કહું છું. એનો કર્તા પ્રેમાનંદ, એટલે કે ખીજો પ્રેમાનંદ, વડોદરાનો વતની હતો અને જ્ઞાતિએ ચાવીસો હતો. વિશેષમાં એના પિતાનું નામ પણ કૃષ્ણ હતું. પ્રસ્તુત પર્વના પહેલા કડવાની આઠમી કડીમાં કર્તા પરમહંસ નામના ગુરુને સ્મરે છે. પરંતુ મારા જાણવા પ્રમાણે પરમહંસનો વિશેષનામ તરીકે ઉપયોગ થતો નથી. અગત્યનો ફેરફાર કરી હું એ કડી નીચે મુજબ વાંચું છું.

મીગુરુના ચરણે નમી આરંભ કરું હું કામ.

મુજ શીશ પાણિ ધરો પરમઆનંદ જેનું નામ.

પરમઆનંદ કિંવા પરમાનંદ, એ પ્રસિદ્ધ પ્રેમાનંદનું અપરનામ છે. એ નામનો પ્રયોગ બૃહત્કાવ્યદોહન, અંથ ૭ માંના માર્કંડેયપુરાણની સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈની હાથપ્રતના છપ્પનમા કડવાના વલણમાં, વલ્લભકૃત યક્ષપ્રશ્નોત્તર (સં. ૧૭૮૧), છંદ ૯ માં તથા દુર્ગાસનચંદ્રિરધાન (સં. ૧૭૮૦), છંદ

લગાડે છે. પ્રકરણ ઉપર દષ્ટિ ઠેરવતાં એ વિશેષણ શોભાનું નહિ. પણ એના કોઇ અસાધારણ ઉદાત્ત વર્તનનું બોધક જણાય છે. હરિશ્ચંદ્ર જેમ સત્યવાદી હતો, તેમ એ પ્રેમાનંદ પણ સત્યવાદી હોવો જોઇયે; એટલે કે એકે જેમ અનેક મુશ્કેલીમાં પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી, તેમ બીજાએ પણ બીજા પ્રકારની અનેક મુશ્કેલીમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી હોવી જોઇયે. એવો પ્રેમાનંદ આપણા જૂતા પ્રસ્થાનમાં શોધી વળતાં એક જ મળી આવે છે, મામેરું-ઓખાહરણ-નળાખ્યાન-આદિ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો કર્તા. કહે છે કે એ પ્રેમાનંદ, ગુર્જરી ગિરાનો ઉત્કર્ષ ન થાય ત્યાં સુધી પાગડી ન પહેરવી, એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એનો અન્વયી નિર્દેશ એના પુત્રના રઘુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદ-

૧ માં, અને રત્નેશ્વરકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ (સં. ૧૭૩૯), અધ્યાય ૯૦, કડી ૯૩-૯૪) માં મળી આવે છે. એથી હું બીજા પ્રેમાનંદને પહેલા પ્રેમાનંદનો નંદાંતનામધારી શિષ્ય ગણું છું. એણે ઉક્ત આદિપર્વ સંવત ૧૭૩૬ ના આસો વદ બીજા ને બુધવારે પૂરું કર્યું હતું. એ ઉલ્લેખને લીધે સંવત ૧૭૨૭ થી સં. ૧૭૩૩ માં ભારત પૂર્ણ કરનાર ત્રીજા પ્રેમાનંદથી એ જુદો પડે છે. મુદ્રિત સંક્ષિપ્ત દશમલીલા, અને વિષ્ણુસહસ્રનામ કદાચ બીજા પ્રેમાનંદની કૃતિ હોય. ત્રીજો પ્રેમાનંદ કાળની કસોટીએ જેમ બીજાથી, તેમ દેશીની કસોટીએ ત્રીજા પ્રેમાનંદથી નોખે! જાળખાઈ આવે છે. એના ભારતનાં વિરાટપર્વ લીખનપર્વ અને અશ્વ-મેઘપર્વ, એ ત્રણ બહાર પડ્યાં છે. તેમાંથી એના સંબંધી વિશેષ માહિતી મળતી નથી. સ્વર્ગની નીસરણીના જોડકણાને આ નોંધમાં સામેલ રાખવું દુરસ્ત લાગ્યું નહિ, તેથી તેને મૂકી દીધું છે.

૨૧ જુઓ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદના પહેલા કવિતમાંનું નીચેનું અવતરણ.

‘શું-શાં પેસા ચાર’ સુણ્યું એઠ હિંદુસ્તાની મુખ,

કે કરાળ કોપ કટ અટપટો વ્યાપિયો.

‘કાણુ છે કહેનાર ? કાણુ ચમપુરનો બહેનાર !

શું ન જાણ્યો અહ્યા ! તેં આ પ્રેમજ્વળપિયો ?

પ્રેમ હું જે નેમધર, બહેમને વિડારી નાંખું.

ગુર્જર ગીરાને કાળે કર આ મેં આપિયો’.

માં અને રચયક્ષપ્રશ્નોત્તરમાં પણ છે. ઉત્તમ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે પિતાની એકતાનતાને લક્ષિત કરીને વલ્લભ પૂર્વ કાવ્યમાં એ

૨૨ જુઓ યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો ૭૬ પર૧.

‘માગ, માગ, મારા સુત ! મુખ માગ્યું આપું’ તને
કવીશ્વરે એવી ઘડી એક વાર આણી’તી.
દિને અગ્નિકાષ્ઠ માગ્યાં મૃગ લઈ ગયા જઈ;
પાગ પહેરા’વા કવિએ માગણી જ માણી’તી.
યક્ષે કહ્યું, ‘એ તો મેં જ પરીક્ષા જેવાને હયા’;
પિતાએ કર્યું’ણં એમ, સુતરીતિ જાણી’તી.
આખ્યાં કા’ઠ તત’ આણી, આનંદ થયો અપાર;
વીરજીએ પાગ આપી, પ્રેમે તે પ્રમાણી’તી.

આ અવતરણની ચોથી લીટીમાં “પાઘ પેરાવી કવિએ, કવિતા વખાણી’તી” અને આઠમીમાં “પ્રેમથી પ્રમાણી’તી” એવા પૂર્વમુદ્રિત પાઠ છે. તે પ્રસંગ વિચારતાં અશુદ્ધ લાગે છે, તેથી બદલ્યા છે. આ કવિતમાં વર્ણવેલા અપ્રસ્તુત વૃતાંતનો પ્રસંગ કથા, તે બાબતમાં યક્ષપ્રશ્નોત્તરના વિદ્વાન ટીકાકારથી હું જુદો પડું છું. એ લખે છે કે ‘હિંદી ભાષાની કવિતા સમાન કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં જો બને તો હું પ્રસન્ન થાઉં, એવા પ્રેમાનંદનો નિશ્ચય હોવાથી વલ્લભે પાંડવ વિષ્ટિ લખીને કવિને પ્રસન્ન કર્યા હતા તથા તેમને પાઘડી પહેરાવી હતી, એ વૃતાંતને હૃદયેશીને આ કથન છે.’ માફ માનવું એવું છે કે વલ્લભે નવ રસનાં નવ નિરનિરાળાં કાવ્ય રચવાનું આદર્યું, તે ગુર્જરીના ઉત્કર્ષની પ્રતિજ્ઞા લઈ એકલા પિતાને સંતોષવા માટે. એણે નવરસનિરૂપણનો આરંભ બહુ પ્રિય રૌદ્રથી અને અંત અપ્રિય કરુણથી કરેલ છે. એમાંનું પહેલું કાવ્ય યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદ સાંભળી પ્રેમાનંદ એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે પુત્રનું માગ્યું આપી પાગડી પહેરી, અને વલ્લભના આનંદની બાકી ન રહી. એ આનંદ પ્રસ્તુત કાવ્યની સમાપ્તિના કવિતમાં નીચેના શબ્દમાં ઊલટાઈ જતો જેવામાં આવે છે.

એક સાત સાત એકે ટેકે તોરે તર્યા પૂરે;

છેક છત વાધી ગઈ. બાલ નથી ખૂરો આ.

પ્રતિજ્ઞાના સંબંધમાં 'પ્રેમભગવ' પદ એજે છે અને એ પ્રતિજ્ઞા લેનાર પ્રેમાનંદને 'નેમધર' વિશેષણ લગાડે છે. ધીરો ભગત પણ એ પ્રતિજ્ઞાનું ગર્ભિત સૂચન કરતો જણાય છે. એણે કરેલો નિર્દેશ વ્યતિરેકી છે: અને તે માયા સ્વરૂપને અંતે છેદે. ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાને લીધે પાગડી ન પહેરતાં પ્રેમાનંદ માથે ફાળિયું વીંટતા હતા. સંવત ૧૭૭૧ માં ભાષાભક્ત પિતાને યજ્ઞસ્વી પુત્રે રૌદ્ર રસનું યુધિષ્ઠિરવૃકોદર-સંવાદ કાવ્ય રચી નિવેદન કર્યું. તે કાવ્યના શ્રવણથી પરમ આનંદ પામી પ્રેમાનંદે વલ્લભને કહ્યું કે 'માગ, માગ, વત્સ! હું તને મ્હો-માગ્યું આપીશ'. પુત્રે વિનય કરી કહ્યું 'માગ્યું આપતા હો, તો ફાળિયું મૂકી પાગડી પહેરો'. એમ કહેવાની સાથે તેણે વીરજીને

યક્ષપ્રશ્નોત્તરમાંથી લીધેલા અવતરણમાં આ પ્રસંગ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતરે વર્ણવેલો છે. સમન્દ્રં દ્રં. નવ રસનાં નવ કાવ્યમાંથી રૌદ્રનું યુધિષ્ઠિર-વૃકોદરસંવાદ, અદ્ભુતનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન, વીરનું દુઃશાસનરૂઢિરપાન અને કરુણનું યક્ષપ્રશ્નોત્તર બહાર પડી ચૂક્યાં છે. બીભત્સના ધૃતરાષ્ટ્ર-કુરુક્ષેત્રદર્શનનો અને શાંતના યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્યનો ઉલ્લેખ સન ૧૬૧૨ ના માર્ચના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલી રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈની ચાદીમાં કરેલો છે. અભણ્યાં રહ્યાં શૃંગાર હાસ્ય અને ભયાનકનાં કાવ્ય. કૃષ્ણવિષ્ણુ એઓમાંનું એક હોવાનું સંભવત્ નથી કે તેને યક્ષપ્રશ્નોત્તરમાંનું અવતરણ લાગુ પડે. નિર્ણય તો પ્રેમાનંદકથા કે કૃષ્ણવિષ્ણુ હાય લાગ્યે થાય.

૨૩ પ્રસ્તુત નિર્દેશ નીચે પ્રમાણે છે.

માયા સ્વરૂપની અટક ધરી તેની ઇતિ કરી આ જાગ.

સાર મહે, તે શાણા અને જન. પહેરવી નથી કંઈ પાગ.

ધીંમડમલ્લ ધીરે રે મારેતારે સહુ નાંખ્યું.

પાગડી પહેરવી અને પાગડી બાંધવી એ બે રૂઢ પ્રયોગનો ભેદ સુક્ષ્મ વાચકના ધ્યાનમાં હશે જ. એકનો ઉપયોગ બાધા લેવાના અને બીજાનો સરપાવ મળવાના પ્રસંગમાં થાય છે; અર્થાત્ એક બાધાનું અને અન્ય સરપાવનું જ્ઞાન કરાવે છે. અવતરણની છેલ્લી પંક્તિ ધીરો ભગતની સાત્ત્વિક પ્રતિજ્ઞાનો અને પ્રેમાનંદની રાજસ પ્રતિજ્ઞાનો ગર્ભિત રીતે વિવેક કરે છે.

સામ કરી. તે જ ક્ષણે જૂના શિષ્યે વરસોનાં વરસ થયાં પડી રહેલી પાગડી લાવીને ધરી; અને વચને બંધાયલા ગુરુએ તે બડીએ પાગડી માથે બાંધી પણ ખરી: પરંતુ કહે છે કે પછીથી તે કિતારી તેણે જાણિયું જ માથે મૂક્યું; શાથી જે પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ ન હતી. આ અવિસ્મરણીય પ્રસ્તાવની છાપ જે નવા અંતેવાસી રત્નદાસના મન પર સચોટ પડી હતી, તેનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ સત્યવાદી વિશેષણના પ્રયોગમાં સમાયું છે. પ્રેમાનંદ પાગડી પહેરવાની બાધા લીધાની વાત એના સમયમાં અને તે પછી પણ સારી રીતે જાણીતી હતી, તે વલ્લભના રત્નદાસના અને ધીરાના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે. વાગ્દેવી પ્રત્યેની ગુરુની અનન્ય ભક્તિને ઉદ્દેશીને નડિયાદી શિષ્ય ભક્ત વિશેષણ પણ તેને લગાડે છે. વલ્લભના પૂર્વોક્ત યુષ્કિંટરવૃક્ષોદરમંવાદના મંગલાચારનો સૂક્ષ્મ પ્રતિધોષ પણ કદાચ એ વિશેષણમાં સમાયેલો હોય. વડોદરેથી વતન પાછા ફરનાર કવિના હૃદયમાં બિરાગ રહી હતી એ ભૂતિઓ, એક સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રની અને બીજી બાબાભક્ત પ્રેમાનંદની.

નવું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રચતાં સંક્ષિપ્ત કથાનો વિસ્તાર કરી રચવામાં આવેલા બીજા એક હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો રત્નદાસે જે નિર્દેશ કર્યો છે તે ગુરુની વંદનાના પ્રકરણની અંદર આવેલો છે. તે કારણથી, પૂર્વે મેં કહ્યું છે તેમ, પ્રેમાનંદનું જ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન એ નિર્દેશે લક્ષિત છે. પ્રસ્તુત પંદર કડવાંનું આખ્યાન બસે સોળ કડવાંના માર્કંડેયપુરાણનો ભાગ છે. એટલે કરીને આખું એ પુરાણ રત્નદાસની સાક્ષી અનુસાર પ્રેમાનંદની કૃતિ ઠરે છે. સદ્ગત ઇચ્છારામભાઈ એ મંતવ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે૨૪. એઓથી ખાતરીથી બાર દેઈને જણાવે છે, કે માર્કંડેયપુરાણ કવિચક્રચૂડાભણિ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી જ.

૨૪ બુદ્ધિ બૃહત્કાવ્યદોહન, અંક ૬ ની પ્રસ્તાવના. એક તરફ આખા માર્કંડેયપુરાણને કિતારી પાડવું એ લખાણ છે, અને બીજી તરફ એમાં મેળવી લીધેલા ન્હાતા મહાલસાઆખ્યાનને અવિનાશી અને મૂઠું વિશેષણ લગાડવું પ્રેમાનંદનું નીચેનું કવન (કડવું ૪૩, કડી ૮૬-૮૭) છે.

આ વિવાદનો નિર્ણય દેશીની કસોટી કરી આપશે. પ્રસંગને અનુકૂળ તરેહતરેહની દેશીઓની યોજના એ જૂના કવિઓમાં અપ્રસ્થાન પામેલા પ્રેમાનંદની કવિતાનું અવિસંવાદી લક્ષણ છે. આત્યાવસ્થાની લીલારૂપ દાણુલીલાથી માંડીને અવસ્થાનકાળના ભગવદ્ભજનરૂપ ભાગવત દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધ પર્યંત બધાં દેશીબદ્ધ કાવ્યોમાં એ લક્ષણુ વ્યાપક સ્વરૂપે પ્રવર્તે છે. નિર્દિષ્ટ ચિત્રવિચિત્ર રસમય ગૂંથણી નથી બૃહત્કાવ્યદોહન, ગ્રંથ ૬ માં છપાયલા દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં, નથી છૂટી છપાયલી ભગવદ્ગીતામાં, નથી સાહિત્યમાં છપાયલાં વિરાટપર્વ બીષ્મપર્વ તથા અશ્વમેધપર્વમાં, અને નથી પ્રાચીનકાવ્યસુધામાં છપાયલા વિષ્ણુસહસ્રનામમાં. આ ગ્રંથો ગણીગાંડી બહુ પ્રચલિત દેશીમાં ગૂંથેલા છે. એના કર્તા બીજા ગમે તે હો અને એમના દેશકાળે ગમે તે હો. એ આપણા વખણાયલા પ્રેમાનંદની કૃતિઓ તો નથી જ. હવે માર્કેડેયપુરાણ સહેજે જોઈશું, તો એમાં દેશીની સમૃદ્ધિ છે,

હવાં સપ્ત અધ્યાત્મી હો હું કરીરા સસા જાણુ.
કારણુ કહું ગણી હો અર્પી યથાશક્તિ પ્રમાણુ;
પુત્ર પુરાણીનો હો હોયે મૂર્ખ અજાણુ;
મુખ લહે આણીનો હો બીજો સુત સુજાણુ.
પ્રીતિ પરસ્પર થતી હો તોય; તતુજ ન તજય.
કોઈ મારેં રતી હો ત્યાં પુરાણી લડવા જાય.
વિનાશી વખાણીને હો પુરાણી એવું કરે.
અવિનાશી જાણીને હો શે પ્રેમાનંદ પરહરે ?
પુરાણીપુત્ર લાખો હો કરી શાખો મુઆ લલા.
અંથનાશ દાખો હો. અવિનાશી વેદ કલા.
સુત કાણો ફૂડો હો ન નાંખી દે કોઈ,
રાખ્યો અંથ ફૂડો હો એહવી સોઈ જોઈ.
હઠમઠ કરી ઠેલે હો ફૂડો વિવાહ કાળે.
વિપ્ર અંથ મેળે હો, ન્યાય એ તો છે આળે.

વિવિધતા છે, અને વરણી છે. પદ્યબંધની એ ક્ષોડીએ પ્રસ્તુત પુરાણ રત્નદાસના ગુરુની જ કૃતિ ઠરે છે.

ઉક્ત પુરાણ જોણે વાંચ્યું હશે તેને એક વાત યાદ હશે, પુરાણીઓની ઝાટકણી. એના અધ્યાયે અધ્યાયે પ્રેમાનંદે તેમના ઉપર વાગવાણુનો વરસાદ વરસાવ્યો છે; તેમની પંડિતાઇનો દંભ ગિલાડો પાડી તેમને ફજેત ફજેત કર્યા છે. શ્રોતાને કહેવું કંઈ અને વક્તાએ કરવું કંઈ, એવાં તેમનાં આચરણને માટે પોથીમાંનાં રીંગણાંની કથનીથી તેમને વગોવવામાં બાકી નથી રાખી. પુરાણીઓએ એવું શું ઉગ્ર વૈર વાર્યું હતું, કે કર્તા પ્રસ્તુત માર્કંડેયપુરાણને એ રીતે પુરાણીપુરાણ બનાવી મૂકે છે? રત્નેશ્વર અને પુરાણીઓનો ઝઘડો એ વૈરનું મૂળ હતું એમ કહેવામાં આવે છે^{૨૫}, તે માની શકાતું નથી. એનો કંપ મનમાં રાખી શિષ્યની લડાઇ ગુરુ લડે અને તે પણ રહી રહીને ત્રીસ વરસ વીત્યા પછી^{૨૬}, એ વાત ઘટમાં ગોઠતી નથી.

૨૫ જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળામાંના રત્નેશ્વરકૃત કવિતા એ નામના અંકના કવિચરિત્રમાંથી નીચેનો ગિતારો. ‘પુરાણીઓએ રત્નેશ્વરને બહુ પજવ્યા તેથી ચીડાઇને પ્રેમાનંદે કવિએ પણ પોતાના માર્કંડેય પુરાણ નામે અંથમાં પુરાણીઓની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી છે. અને એક જગાએ તો તે વકોક્તિમાં લખે છે કે “રત્ન સમો પ્રેમાનંદ નહિ તેથી નમે પુરાણી પાયરે” તે ઉપરથી રત્નેશ્વરની હકીકત ઉપરથી જ તેમ તેણે કર્યું છે એમ જણાય છે’.

૨૬ ઠામ ઠામ ઝગડો મચાવી પુરાણીએ રત્નેશ્વરને હેરાન હેરાન કર્યાં, તેથી તેને ડભોઈ છાડીને કૈણાટ જઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાં પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ સાંભળીને તે એના દર્શને ગયો. એની પ્રેરણાથી તેણે સંસ્કૃત મૂકી ગુજરાતીમાં કવિતા કરવા માંડી. પ્રેમાનંદ પાસેથી દેશીની તાલીમ મેળવી કૈણાટ જઈ તેણે સંવત ૧૭૩૯ માં ભાગવત દશમસ્કંધ રચ્યો. આ વિગત યાનમાં લેઈ રત્નેશ્વરને સંવત ૧૭૩૫ ની આસપાસમાં ડભોઈના પુરાણીઓ સાથે ઝગડો થયો હતો એવી મેં અટકળ કરી છે.

મારૂં માનવું તો એમ છે કે પુરાણીઓ બહુ જ્ઞાના વખતથી પ્રેમાનંદની નિંદા કર્યા કરતા હશે, એની કૃતિનાં છિદ્રો કાઢ્યા કરતા હશે, અને ઉભયને જીતારી પાડ્યા કરતા હશે, તેથી વેર બધાયું હશે. કવિએ સંવત ૧૭૨૮ માં રચેલા મદાલસાઆખ્યાનના સંબંધમાં આવું કંઇક બન્યું હતું ખરૂં. માર્કેડેયપુરાણમાં પ્રેમાનંદ એ આખ્યાન મેળવી દે છે, તે પ્રસંગે એના મુખમાંથી એક બહુ જ માર્મિક વચન નીકળી જાય છે.

માર્જનર શુકમારણ હો જોઈ કેા ન જીચાટે ? ૨૭

પાળેલા પોપટ ઉપર તરાપ મારી બિલાડો ખાઈ જવાનું કરે, તે જોઈ કેાણુ સંતપ્ત ન થાય સૌ થાય; એટલે પ્રેમાનંદ પણ સંતપ્ત થાય છે. ચાલુ પ્રકરણમાં પ્રયુક્ત અન્યોક્તિનો શુક તે મદાલસાઆખ્યાન છે અને માર્જનર તે પુરાણી છે. સંસ્કૃત મૂળનો તત્ત્વજ્ઞાનવાળો ઉત્તર ભાગ નીરસ જાણી રસગ્ર પ્રેમાનંદે તે છોડી દેઈ આખ્યાનની સમાપ્તિ કરી દીધી હતી. તેનો અર્થ અવળો કરી ‘તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચાંચ ખૂંપી નહિ એટલે જોયું ? એ ભાગ મૂકી દીધો !’ એવું એવું કહી આખ્યાનને વખોડી કાઢી પુરાણીઓ એના દર્શનને વગોવ્યા કરતા હતા. તેના જવાબમાં મદાલસાઆખ્યાનની શેષપૂર્તિ કરીને જ કવિ જેસી નથી રહેતો, આખા માર્કેડેયપુરાણનો અનુવાદ કરે છે. અને રાત્રી બિલાડાઓને હાક મારીને કહે છે કે ‘આવો. આ પુરોડાશ મૂક્યો છે. જોઈએ, તમે તે ખાઓ છો કે મહાબ્યાધ તમને ખાય છે ?’ અને ખરેખાત નવહત્યા વાધ જોવો પ્રેમાનંદ

૨૭ જુઓ માર્કેડેયપુરાણ, કડવું ૪૩, કડી ૯૪.

૨૮ જુઓ માર્કેડેયપુરાણ, કડવું ૨૧૬, કડી ૭૩, ૭૪.

વનમાર્જનરને ખીજવી મૂક્યો પુરોડાશ પાવન.

રહે જેસી કેમ સિદ્ધિપ્રાપ્ત થાય ચળન ?

મૂર્ખ જન કરે શોચ. નવ રહે ઉદય અસ્ત સદા ય.

મહાબ્યાધ હણે માર્જનરને. વા પુરોડાશ દેખી ખાય.

મૂળ પાઠ અશુદ્ધ જણાયા, તે જીતારામાં સુધારી લીધા છે.

પુરાણીને પૂરા કરી દે છે. પ્રસ્ટુત ૩૯ વૈરને ઉદ્દેશીને કવિ અત્યંત આવેશમાં પુરાણના અંતે લખે છે તે શબ્દો ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે.

જાતા હશે તે જાણશે, અજ્ઞાતાને શું કહેવું ?
અતિશય વૃદ્ધિગત થયું હતું નિદક જનનું દેવું;
તે આ ભવે નવ આપિયે તો પરભવે, કહે જાણુ,
ઝાડ મહિ ઝાડ ભીંગી લે માગી નિર્વાણુ:
એમ જાણી આપી દીધું. વળી થાય માગણુ કાષ્ઠ,
ત્યારે ધર્મ ધોષશું, સર્વ જોષશું. કહે કાષ્ઠ શું ? છે સોષરુ.

એ આવેશમાં કવિ આગળ વધી કહે છે, કે 'એક બે પુરાણુ તો શું, વ્યાસ ભગવાનનાં બીજાં એ પુરાણુ ગુર્જરગિરામાં હું ઊતારીશ'. પરંતુ મહાવ્યાધ્રની મહાગર્જના પછી વનમાર્ગરે શુક કે પુરોડાશ ઉપર તરાપ મારી એ નહિ ને આપણને અવશિષ્ટ પુરાણોનો પ્રસાદ મળ્યો પણ નહિ.

વૈર જોઈને બંધાયું હતું, છતાં તે પુરાણીઓને જોઈને પૂર્યું નહિ તે કવિના સદ્ગુરુ રામચરણના પ્રતાપે. એમણે હરિગુણ ગાવાની પ્રેમાનંદને આજ્ઞા આપી હતી અને કાષ્ઠની નિંદા કરવાની સખત મના કરી હતી. એક વાર ક્રોધને વશ થઈ કવિએ દીખણીનાગરોની ઝાટકણી કાઢવા નાગરનિંદા નામે કાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું, તે શ્રીરામચરણે બાળી નખાવ્યું હતું^{૩૦}. ગુરુની મર્યાદા પાળી પુરાણીઓના મુખનું વગોણું પ્રેમાનંદ મૌન ધરી ખમી રહ્યો હતો. જો રામચરણ વિદ્યમાન હોત, તો પુરાણીપુરાણુ રચાત જ નહિ. એઓ સ્વધામ પધાર્યા પછી પ્રેમાનંદ મ્હોર મ્હોર જોવા બોલથી બાળ સાથે દેવું વાળી દીધું.

૨૯ જુઓ માર્કંડેયપુરાણ, કડવું ૨૧૬, કડી ૬૭-૬૮. અશુદ્ધ પાઠ સુધારી અવતરણ આપ્યું છે.

૩૦ સંવિસ્તર હકીકત માટેજુઓ પ્રેમાનંદકૃત સામંજશના મોટા વિવાદની રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈની પ્રસ્તાવના.

માર્કિડેયપુરાણનો રચનાકાળ એના કર્તૃત્વની માફક કંઈક વાદપ્રસ્ત છે. પ્રાચીનકાવ્યમાળાના અંક ૧૬ થી ૨૦ માં એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં એક વાર સમાપ્તિએ જ નહિ, પણ વચમાં વચમાં ફરી ફરીને એ રચાયતી સાલ સંવત ૧૭૬૫ આપેલ છે. એટલે આખા પુરાણનો રચનાકાળ સંવત ૧૭૬૫ સંભવે છે. અષ્ટાવકાખ્યાન પ્રસ્તુત પુરાણીપુરાણનું અનુસંધાન છે એમ વિવેકદષ્ટિએ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એકમાં કવિ અને પુરાણીની સ્પર્ધા તામસ અને બીજામાં રાજસ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વ્યાસ પીઠે બેસી પુરાણીઓ પોતાને વ્યાસ નામથી ઓળખાવે છે એટલું જ નહિ, પણ સાંખ્ય વેદાંત આદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાનનો દાવો રાખે છે. તેમને છકડ ખવરાવવા પ્રેમાનંદે ઉક્ત શાસ્ત્રકાવ્ય લખ્યું છે. માર્કિડેયપુરાણના પહેલા અને એકત્રીસમા કડવાની અનુક્રમે ચોવીસમી અને છપ્પનમી કડીમાં પુરાણીને વ્યાજ-સ્તુતિમાં વેદાંતી બાવા કહી નમસ્કાર કર્યા છે. તે જ એમ અષ્ટવકા-ખ્યાનની આગાહી આપે છે, તેમ આ વેદાંતકાવ્યના છઠ્ઠા કડવાના ઇચ્છીજી ત્રીજાં છંદમાં ચોળેલી પુરાણીના ઉપહાસની પોથીમાંનાં રીંગણીની કથની પુરાણીપુરાણની સ્મૃતિ કરાવે છે. અષ્ટાવકાખ્યાનનો

૩૧ જુઓ કડવાં ૩૦, ૬૧, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૬૩, ૧૮૭, ૧૯૭, ૨૦૬, ૨૦૯ અને ૨૧૫ ની સમાપ્તિ.

૩૨ જુઓ નીચેની પંક્તિઓ.

નમું પુરાણી ! નમું વ્યાસજી ! નમું વેદાંતી બાવા !

સર્વાચારી ! વીનતી મારી કર ધરી દો ગુણ ગાવા. ૧, ૨૪

કંઈ નમસ્કાર તમે મહાજ્ઞાની, જણો સાંખ્ય વેદાંત. ૩૧, ૫૬

૩૩ જુઓ નીચેની પંક્તિઓ.

મોટા મોટા દેવ ઋષીશ્વર લાખતા.

‘લાગી લગ્ને લાય ધીકતી !’ લાખતા.

તેમાં પડતા તે જ અબોલ્યું નિજ કરી.

‘રીંગણ પોથી માંલ’ પુરાણી મતિ વરી.

રચનાકાળ સંવત ૧૭૬૬ છે. તે માર્કંડેયપુરાણના નિર્દિષ્ટ રચના-કાળની પુષ્ટિ કરે છે. પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં આખું એ માર્કંડેયપુરાણ જ્યારે એક જ વરસમાં પૂરું થયું જણાવ્યું છે, ત્યારે બૃહતકાવ્યદોહન, ગ્રંથ ૫ માં એમાંનું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સંવત ૧૭૫૦ માં, દેવીમાહાત્મ્ય કિંવા દેવીચરિત્ર સંવત ૧૭૫૨ માં, અને મદાલસાઆખ્યાનની જૂની મિતિના ઉલ્લેખ સાથેનું અવશિષ્ટ પુરાણ સંવત ૧૭૬૫ માં રચાયું કહ્યું છે. આ ત્રિલંગ રચના આંતર પ્રમાણુ ધ્યાનમાં લેતાં સંભવિત જણાતી નથી. માર્કંડેયપુરાણના બે જ ભાગ પડે છે, સંવત ૧૭૨૮ માં રચાયેલો અને સંવત ૧૭૬૫ માં રચાયેલો. પહેલામાં જૂનું મદાલસાઆખ્યાન એકલું જ આવે છે; તેમાં કમખદ્ધ અધ્યાયનો નિર્દેશ નથી. બીજા ભાગમાં બાકીના પુરાણનો સમાવેશ થાય છે; તેમાં અધ્યાયની એકધારી ક્રમવાર નોંધણી છે. એની સમાપ્તિ સંવત ૧૭૬૫ ના શ્રાવણ માસમાં વૈધતિ યોગમાં થઈ હતી. પ્રેમાનંદના આખ્યાનોને અને કાવ્યનાટકને જોડનારો અંકાડો માર્કંડેયપુરાણ છે.

૩૪ જુઓ પ્રાચીનકાવ્યમાળાનું અષ્ટાવકાખ્યાન, કડકું, ૧૪, છંદ ૧૪૨ નું છેદલું ચરણ.

સંવત સતર સેં છાસઠ સાલે બહાલે વિકુલ સ્વામી વરી બનિયા જ હરિ.

બૃહતકાવ્યદોહન, ગ્રંથ ૭ માં એને બદલે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ સતર સેંની સાલે મહાલે વક્રીની કથા જ કરી બનિયા જ હરિ.

આ પાઠ છંદોભંગથી દૂષિત તેમ જ ભ્રષ્ટ છે; અને એમાં આપેલી સાલ અસંભવિત છે. શામળશાના મોટા વિવાહના છેતાળીસમા કડવાના ઉત્તર ભાગમાં નરસંહસુતના મુખમાં મૂકેલી પંક્તિઓમાં સમાવેલા ધ્વનિ ઉપરથી સમજાય છે, કે પ્રેમાનંદે સંવત ૧૭૪૦ માં એ વિવાહ રચ્યો તે પહેલાં એણે છંદોબદ્ધ કવિતા કરી ન હતી. મારી આટલકળ એવી છે કે નળે અને ઋતુપર્ણે જેમ અશ્વવિદ્યા અને અક્ષવિદ્યાની, તેમ પ્રેમાનંદે અને રત્નેશ્વરે સંવત ૧૭૩૫ ના અરસામાં દેશી અને છંદની વિદ્યાની આપણે કરી અને તે પછી પ્રેમાનંદે છંદોબદ્ધ કવિતા લખવા માંડી.

રત્નદાસ પ્રેમાનંદના જાહેર જીવન ઉપર જેમ એક તરફ પ્રકાશ પાડે છે, તેમ બીજી તરફ ગુરુના ખાનગી જીવન ઉપર પણ પાડે છે, અને તે એક જ અર્થગર્ભિત માન ઊપજાવનાર શબ્દથી. તે પ્રેમાનંદને સંત શબ્દે સંબોધે છે, અને એનામાં કવિશુદ્ધિ આવી તે એ સંતની પ્રસાદી સમજે છે. આ સમકાલીન નોંધ કવિના ઉત્તર જીવનના પવિત્રપથા વિશે જાણે અભિપ્રાય બંધાવે છે. પ્રેમાનંદ કવિ તરીકે તો એનાં કાવ્યોની સમૃદ્ધિથી સારી રીતે જાણીતો છે. એના સાહિત્યજીવનનો ઇતિહાસ પણ એ કાવ્યોના આધારે ઊપજાવી શકાય એમ છે. પરંતુ એની સંત તરીકે જાણખાણુ તો રત્નદાસ જ કરાવે છે. પુત્રની પ્રેમાનંદકથા જોટલી જ અથવા તેથી વિશેષ વિશ્વસનીય આ બે અક્ષરની શિષ્યની સાક્ષી છે.

સપ્ટેમ્બર, સન ૧૯૨૭.
અમદાવાદ.

કે. હ. ધ્રુવ.

પરિશિષ્ટ ૧.

નાકર અને રત્નદાસના આખ્યાનમાં સમાન પંક્તિઓ.

રત્નદાસ.

કડવું. કડી.

પંક્તિ.

૫ ૧૭ બિરદ મોડું, નવ મરે કદિ પિતા પહેલો પુત્ર.

૧૮ એક વાર અક્ષત વાનિયે તે લણીને દશ વાર.

૬ ૧૫ ધર્મ રૂપિયું ચક જ કરે;

અંધર્મ આચર્યે શીશ જ હરે.

૮ ૧૭ તજ તપને ધાત્રસદને જઈ રહ્યા મુનિજન.

૧૪ ૭ મેલી મંદિર માળિયા નીસર્યો જ્યારે બહાર.

૮ માનવીએ અત્ર તબિયાં, પશુ ચાર ન ખાય.

૨૩ ૨૪ વિપ્ર બોજન કરે મંદિર. વાત મૂકા સોય.

૨૫ વ્યગ્ર થઈને ઊઠશે મુનિ એહ સુષુતા વાત.

૨૬ ૩૮ ખડગ લીધું ક્ષત્રી રાયે. નામ્યું વનિતાએ શીશ.

પંધારીને તે સમે કર અલો શ્રી જગદીશ.

કડવું. કડી.

પંક્તિ.

૨ ૫ બિરદ મોડું એ કહું, ન મરે પિતા મહેલા તન.

૨ ૪ એક વાર ત્યાં વાવે કરશણ, થણે છે વાર સાત.

૨ ૬ જૂદો, જૂગારી ચોર ચરપટ ચિત્ત લંપટ નેહ,

ચક આવે હરિશ્ચંદ્રનું, સઘ શીશ છેદે તેહ.

૪ ૬ તત્સણ ત્યાંથી તપ તજીને ધાત્રસદનમાં આવિયો.

૧૬ ૩ મેલ્યા મંદિર માળિયાં ને સૂરજવંશી જાય,

માનવી પાણી ન પીએ, પશુ ચાર ન ખાય.

૨૬ ૬ વળતી સતીએમ યોલિયાંઃ હવડાં મલેશો નામ.

ધરમાં ધાત્રણ જમે છે. તે વણુસે સધળું કામ.

૨૮ ૧૩ ખડગ લીધું હાથમાં, તવ શીશ નામ્યું શીશ.

આવીને ઊભા રહ્યા ત્યાં સમરથ શ્રી જગદીશ.

ધ. ધ. ધ.

પરિશિષ્ટ ૨.

રત્નદાસ અને નાકરનાં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનની કડવાં વાર
અનુક્રમણી.

રત્નદાસ	નાકર	વિષય
૧	૧	મંગળાચરણ.
૨-૪		હનુમંતરામાયણમાંનું કથાપીઠ.
૫-૬	૨	અયોધ્યાનો સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર.
૭-૮	૩-૪	કથામુખ ૧, લક્ષ્મીની જ્ઞાર.
૯	૫-૬	કથામુખ ૨, વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રનો વાદ પડવો.
૧૦	૭-૯	વનવરાહની પૂઠે.
૧૧	૧૦-૧૨	તીર્થસ્નાન અને કન્યાદાન.
૧૨-૧૩	૧૩-૧૫	સવાંભાર સુવર્ણની દક્ષિણાની ચટપટી.
૧૪	૧૬	અયોધ્યા નગર છોડવું.
૧૫	૧૭-૨૦	પગરખાં કાઢી આપવાં, બાર સૂરજ તપવા, પરવનું પાણી તજવું અને આંબાફળ આપી દેવું.
૧૬-૨૦	૨૧	કાશીમાં ગણિકા તથા અમિહોત્રીને ત્યાં, અને અનામિકને ત્યાં રાણી અને રાજા વેચાયાં.
૨૧		કર્મની રેખમાં ન મીનમેખ.
૨૨	૨૨-૨૫	રાજાના પેટિયાનો અને અનામિકના સ્નાનનો પ્રયંત્ર.
૨૩-૨૫	૨૬-૨૮	રોહિદાસને સર્પદંશ; તેના શયને અગ્નિદાહ.
૨૬	૨૯	તારાને વધતી શિક્ષા.
૨૭-૨૯	૩૦-૩૧	વિષ્ણુ ભગવાન પધારવા, રોહિદાસ જીવતો થવો, અને હરિશ્ચંદ્રને વરદાન.
૩૦	૩૧	સમાપ્તિ.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૧૩	નમું	નામું	૩૭	૧૦	ધર્મરાયને	ધર્મરાયનો
૩	૧૪	પંપાસર	પદ્મસર			જાણુ થઇ;	જાણુ થઇ
૪	૨૦	આત	અતિ	૪૩	૧	તેડયો	તેડયો
૫	૧૯	વન	વનમાં	૪૭	૧૧	હા પે ના છે	આપો કે
૭	૬	ખૂધ	ખૂધ				ના કહો
૧૧	૫	માનિની,	માનિની ^૪	૧૭	ધેર		ગેર
	૧૧	ભજનમાં	દેવામાં	૧૯	વાર્ધક્ય		વાર્ધક્ય
	૧૨	દંડવત	દંડપાત	૫૧	૯	રાગ	રૂરાગ
૧૫	૧૨	પ્રીછ્યા	પ્રીછ્યા	૧૦	રૂપિયા		ભૂપિયા
૧૬	૧૫	સાભરિ	સૌભરિ	૫૫	૧૦-૧૧		રાગ રામઝ
૧૮	૧૪	બીજું	ખીજું	૬૪	૩	નાખ્યું	નામ્યું
૨૦	૪	કીતિ	કીતિ	૬૭	૨૦	હરિશ્ચંદ્ર	હરિશ્ચંદ્રપુરી
૨૨	૧૧, ૧૫	ખંભદાસ	ખંભદાસ			પુરી	
૩૧	૨૦	હા પે ના છે	આપો કે ના	૬૮	૨૨	ચતુર્થી	ચતુર્દશી
૩૫	૧૯	કરવતું	કરવતું	૭૧	૨૬	ઉદ્વેગ	ઉદ્વેગ
	૨૧	કરવતું	કરવતું	૭૨	૨૦	કરવત	કરવેત્ર
	૨૩	નિરખિયાં	નિરખિયાં			કરવત	કરવેત્ર
	૨૬	ક, કરવતું	૦			કરવત	કાંગ
૩૬	૮	રોહીદાસ	રોહીદાસ	૭૮	૨૧	વાર્ધક્ય	વાર્ધક્ય

રત્નદાસકૃત
હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન.

કડવું ૧

રાગ ધનાશ્રી.

ભજું ભાવે પ્રભુ દેવ જી; કરું પ્રાર્થના તજી અહમેવ જી. ૧

ઢાળ.

અહમેવ મૂઝી પ્રારથું. મુને આપ ઉત્તમ જ્ઞાન;
ટાળ ને તું માહરું જડમૂળથી? અજ્ઞાન. ૨

આશ મારે મન તારી. સાર કર, ગણપત્ય !
અજ્ઞાન અર્જુનમાં પડ્યો; બિગાર મુજને સત્ય. ૩

વર્ણવું જશ તાહરો. મુને આપ ને શુભ મત્ય.
સર્વપહેલો સર્વદા સિદ્ધિ બુદ્ધિકરો પત્ય. ૪

મુકુટ મણિએ જડિત. શોભિત ગજવદન જનવદ્ય.
સૂંડકરી શોભાને^૧ ત્રૈલોક્યે નાવે તુલ્ય. ૫

ઢળકતાં છે કર્ણ માંહે^૩ કાટિ રવિ સમ તાલ.
૪૨સાળ ઓપિત વદનમાં છે દંત એક પવિશાળ. ૬

ફાંદ સુંદર મલ્લની. છે સરસ મધુરી વાણ.
કમળમાળા કંઠ ઓપતી. ધરી ફરસી પાણ. ૭

પરિધાન કીધાં વસ્ત્ર વારુ. ચર્યું સિદ્ધર અંગ.
મુષક વાહન સદા જેને. સુભગ કાંતિ સુરંગ. ૮

ચરણે વાળે ધૂધરી; તેનો બહુ ઝણકાર.
સિદ્ધિ બુદ્ધિ બે અંગના. લક્ષ લાભ કુમાર. ૯

૧ જડપીઢ. ૨ સૂંઢશોભા સમાને. ૩ કર્ણે કુંડળ. ૪ વિશાળ.

૫ રસાળ.

શીશ જોને પ્રભાવિદ્યા. દાસ સધળી ધાત.	
રમરણમાત્રે સર્વનાં દારિદ્ર્ય કરતો પાત.	૧૦
ગુણે પૂરણ ગણપતિ ! છો ૧ચતુરકેરા રાય.	
નિરખતાં ગજવદનને અધ જન્મકેરાં જાય.	૧૧
મૂઠમતિ હું નવ લહું શુભ લક્ષણોના ભેદ.	
તુજ વિના મુજ મતિભિરને કાણુ કરે તાં છેદ ?	૧૨
અંખે ! આપ તું શુભ મતિ દેઈ શિરે મુજ પાણુ.	
આશ મુજને માત ! તારી માનજે નિરવાણુ.	૧૩
આપ વાણી વિશ્વજનની ! માગું નમીને ચરણુ.	
અવર સરવની આશ ^૨ મિથ્યા. નિશ્વજ તારે શરણુ.	૧૪
અવિદ્યાએ આવર્યું પરિપૂર્ણ મારું તન.	
નાશ કર અધઓધને, જ્યમ થાય નિર્મળ મન.	૧૫
દયા આણી હાથ ત્રહિયે માત ! નમું શીસ.	
ઉપાણિપુસ્તકધારણી, કલા પૂર્ણ, ગુણુ બનીસ.	૧૬
હરિકૃપાએ બાળપણથી મળ્યો સદ્ગુરુ સાર.	
તેણે કરીને થયો મુજને સંત-અંગીકાર.	૧૭
માન મૂકી ધરું ઇચ્છા કહેવા ગુણુ હરિશ્ચંદ.	
સત્યવાદી સર્વ જાણે ભક્ત પ્રેમાનંદ	૧૮
કવિજને કવી એ કથા સંક્ષેપ કરી વિસ્તાર.	
હનુમંતકૃત રામાયણે મેં સુણી તે નિરધાર.	૧૯
કથા પ્રૌઢી. જુદિમાને અંશ તેનો લીધ.	
દાસ થઈ હરિકૃપાએ વિસ્તાર વિષ સું કીધ.	૨૦
પદઅંધ રાગ ને અધિક ઓછું નવ લહું કવિગત્ય.	
માટે કહું હું પ્રારથી મુને આપો અગ્ર સુમત્ય.	૨૧

જિથલો.

આપો મતિ શ્રી ગણપતિ સરસ્વતી ને રઘુપતિ સહી.
રત્નદાસ કહેવા થઈ ઇચ્છા પ્રભુપદપંકજને ગ્રહી. ૨૨

કડવું ૨

રાગ ધનાશ્રી.

નગર અયોધ્યા સરયૂ તીર જી. દશરથ રાજા ગુણગંભીર જી. ૧

ઢાળ.

ગુણે પૂરણ, પ્રજાપાલક, ધર્મના અવતાર;
શીલ, શુભ મતિ સર્વદા; જેને નહિ ક્રોધ લગાર. ૨

ત્રણ ધરુણી રાયને: એ રાણી પરમ પવિત્ર,
કૌશલ્યાને સુમિત્રા; કૈકયી બુદ્ધિ વિચિત્ર. ૩

પુત્ર નહિ તે રાયને. ઘણું હારિયો નિજ મન.
પરિતાપ કરીને નવ રહ્યો તે, આવિયો મહા વન. ૪

પમ્પા સર સુંદર વિષે તે રહ્યો સુમતિ રાય.
આરામ જાણી ત્યાં રહ્યો જોઈ નિશિ શોભા ય. ૫

શ્રવણ તન ઋષિ તણો આવ્યોર ગ્રહી કાવડ કંધ
એસાડી પિતૃમાતને જે જન્મનાં છે અંધ. ૬

હસ્તીભાવે શ્રવણ હણિયો. દુખ પામ્યો રાય.
શાપ પામી વળ્યો પાછો. અયોધ્યા ભણી જાય. ૭

પુત્ર અર્થે યજ્ઞ કીધો તેડાવી ઋષ્યશૃંગ,
કલિનું જેને નથી કલ્મષ, કલાપૂરણ અંગ. ૮

ચરભક્ષયોગે રાયજીને હવા ચાર કુમાર.
કૌશલ્યાની કૂખે પ્રગટ્યા રામચંદ્ર ઉદાર. ૯

૧ રાયને. પુણ્યવતી જાણે પવિત્ર. ૨ શ્રવણ તન છે ઋષિતણો.

સુમિત્રાએ યુગ્મ જણિયા લક્ષ્મણ શત્રુધન.	
કૈકેયીની ક્રૂષે જનમ્યો ભરત રૂપરતન.	૧૦
થયા પ્રૌઢા કુવર ચારે. ૧ અંતર હરખે રાય.	
નિરખતાં શ્રીરામજીને ઊલટ અંગ ન માય.	૧૧
ઉપવીત દીધાં આદરે અનુસરી ક્ષત્રિય ધર્મ.	
કહ્યા પાખે આવજ્યાં સુભાગ્યે કુલનાં કર્મ.	૧૨
યસ અર્થે યાયવા તે સમે આવ્યા મુન્ય.	
‘કાકુત્સ્થવંશી રાયજી ! અવતાર તારો ધન્ય.	૧૩
રજયવા આવ્યો; આપ મુજને રામ લક્ષ્મણ જોડ.	
હણે આવી દુષ્ટને તે. પહોચે મારા કોડ.’	૧૪
કુંવર બંને આપિયા ઋષિરાયજીને હાથ.	
રામ લક્ષ્મણ ગ્રહી લાયા ચાલિયા ઋષિ સાથ.	૧૫
હણી હેલામાં તાટકાને મુક્ત કીધું વન.	
ઋષિને ગૃહ જઈ પહોતા ડરામ રૂપરતન.	૧૬
યસ કીધા ચાલતા; ને દુષ્ટ હણિયા હાથ.	
રામલક્ષ્મણ પુરી મિથિલા ચાલિયા ઋષિ સાથ.	૧૭
અહલ્યા પદરજ પ્રતાપે ઉદ્ધરી તટકાળ.	
પછે ત્યાંથી આવિયા ભૂ સ્વયંવરની વિશાળ.	૧૮
મંડપે આવી કર્યા શિવધનુષના શત ખંડ.	
લંકાપતિ હારી ગયો ૪ રાવણ આત પ્રચંડ.	૧૯
તેડાવી પિતુમાતને ૫ પરણ્યા સીતા રઘુપત્ય.	
જનકે વળાવ્યા આદરે, ઉદાર જેની મત્ય.	૨૦
પરશુરામ માર્ગે મળ્યા. મૂકે નહિ નિજ મામ.	
જસ વધારી જગતમાં આવ્યા અયોધ્યા રામ.	૨૧

ઐથલો.

આવ્યા અયોધ્યા રામ રંગે. રાય મન ઊલટ ઘણો
'રાજ્ય આપું રામને'. આનંદ પૂરણ તેતણો. ૨૨

કડવું ૩

રાગ રામગ્રી.

મન વિમાસ્યું દશરથ રાયે જી. હૃદયમાં હરખ ન માયે જી. ૧
ઢાળ.

હરખ હૃદયે ઊલટયો; ને તેડાવ્યા પરધાન.
તેમને ત્યાં પૂછિયું. 'સાંભળ્યું એકે કાન. ૨

વિચાર ચારુ ગમ્યો સહુને. હરખ પામ્યા લોક.
આનંદ અંગે ઊલટિયો. 'રખે વાત ચાલી ફેક.' ૩

જાણ કરવાને ગયા કૈકયાકેરે દાર.
ત્યારપહેલી ફેરી મત કૈકયાએ નિરધાર. ૪

રાય પાસે માગિયું. 'મને આપિયે વર આજ.
રામ વન માંહે સધારે, ભરત પામે રાજ્ય.' ૫

વચન સુણતાં રાય પડિયો. જાણ થયું રઘુવીર.
વદે રાધવ. 'કશે કારણ ધરણિ ઢગિયા, ધીર ?' ૬

કહ્યું રાયે વિસ્તારી જે માગિયું નિજ નાર.
ઝરામે વન જવાને વનકુળ કથા અંગીકાર. ૭

સંગ જનકી, વીર લક્ષ્મણ. ચાલિયા પ્રભુ વન.
શ્રવણનો જે શાપ હતો, હવે રાય પતન. ૮

ગિતરી સરયૂપાર ચરણે ચાલિયાં વનમાં ય.
અગસ્ત્યનો આશ્રમ ઝમૂકીને ગયાં શુભ સ્થળ જ્યાં ય. ૯

૧ સાંભળો. ૨ ફેરવી. ૩ રામ વનમાં જવા ભૂખણ સજ્યાં અંગીકાર.

૪ તજીને.

- પંચવટીએ પધાર્યા ૧ગોદાવરીને તીર,
સ્થલ સુંદર શોભિતું, છે નિર્મળ જેનું નીર. ૧૦
- પર્ણકુટી કરી રહ્યા ત્યાં રામ લક્ષ્મણ ધીર.
સેવા કરે ગુરુ બ્રાતની પવિત્ર પોતે વીર. ૧૧
- સીતાને જનની ગણીને તલાસે નિત્ય પાય.
ચત્ન કરીને જળવે છે દિવા ને નિશા ય. ૧૨
- કો સમે ત્યાં નાર આવી આસુરી તેણી વાર.
વિપરીત રૂપ ધરી કહે, 'કરો મુજ અંગીકાર.' ૧૩
- શૂર્પનખા છે નામ તેનું. ભગિની લંકાધીશ.
ક્રોધ વ્યાખ્યો કુટિલ વચનો સાંભળી જગદીશ. ૧૪
- શેષનો અવતાર છે તેણે કરી નકટી તેહ.
વળી પાછી ગઈ લંકા, હાર પામી જેહ. ૧૫
- નિવેદન કર્યું બ્રાતને વિપરીત વીત્યું જેહ.
સાંભળી વિસ્મય થયો. પછે આગ લાગી દેહ. ૧૬
- મામા સાથે મંત્રવચને કરી જુગતે વાત.
'જોલ ભગિનીના સુણી મુને થયાં આંસુ પાત.' ૧૭
- વિચાર કીધો વન જવાનો, જ્યાં રહે છે રામ.
માયાવી મૃગલો થયો મારીચ તેણે હામ. ૧૮
- ગુપ્ત રાવણુ થઈ રહ્યો. મૃગરાજ ચાલ્યો ત્યાં ય.
ચરતો આવ્યો ચચમત્કારક શીઘ્ર વાડી માંહ. ૧૯
- સીતાની દષ્ટે પડ્યો, સુવર્ણકરો જેહ.
'એના ચર્મની કુંચુકી પહેરું, મનમાં એ નેહ.' ૨૦
- રાધવજીને સાદ કીધો. આવિયા તતખેવ.
'ચર્મની આના ચોળી મુજને કરાવો અશ્વમેવ.' ૨૧

ગિથલો.

કરાવો ચોળી મુજને પ્રભુ ! હેમમૃગના તનતણી.
વર્ણુ ને વળી રૂપ દેખી ઇચ્છા થઈ મુજને ધણી. ’ ૨૨

કડવું ૪

રાગ ધનાશ્રી.

વળતા બોલ્યા રાધવ વાણી જી. ‘એ બધ અખળા ! કાં મન આણી જી ? ૧
સહેજે કરવું એહ પવિકર્મ જી. એ નહોય ક્ષત્રિયનો ધર્મ જી. ૨

ઢાળ.

વિકર્મ સહેજે એહ, રામા, પશુ હણવો હાથ.
ખીજું કહો તે કીજિયે ’ એમ વદે મુખ રઘુનાથ. ૩
કહ્યું ન માન્યું રામનું. મારવો પરકયો નેટ.
‘ રહો લક્ષ્મણ ! જાળતી. અમો જાઉં છું આખેટ. ૪
દુષ્ટ રાક્ષસ વસે વનમાં. રહેજો રૂડી પેર.
જાળવજો જતને તમો. નિશિ દિવા રહેજો ઘેર. ’ ૫
ધનુર્ધર પૂંઠે ગયા. મૃગરાજ નાઠો જાય.
મારવા મન હામ મોટી. ગિલટ સાથે ધાય. ૬
ચીસ પાડી સાદ કીધો, ‘ વીર લક્ષ્મણ ! ધાધ ’
માયાવીનો સાદ ન લલ્હો. દુઃખી સીતા યાધ. ૭
લક્ષ્મણ પ્રત્યે બોલી સીતા. ‘ રઘુનાથનો સાદ.
તોડે છે. તમો તાં પધારો. મૂકો મન સું પ્રમાદ. ’ ૮
પેરે પેરે જોયું; પ્રીછયું. પણ ન માન્યું સીત.
શું કરે લક્ષ્મણ ? કઠણ વાયક બોલિયાં વિપરીત. ૯

- ‘ મંદિર રહેજો, માવડી, તમે રખે આવો બહાર.
(આણુ દીધી આંગણે) જાતાં ન જુગતે દાર. ’ ૧૦
- ત્યાંથી લક્ષ્મણુ ગયા જાણી ધરી જયકરૂપ
આવ્યો પાસે પર્ણકુટીની અર્થી રાક્ષસબૂપ. ૧૧
- બળ કરીને હરી સીતા ગયો લંકાધીશ.
મૃગને મારી ત્યારપૂઠે આવિયા જગદીશ. ૧૨
- રામ નિરખી પર્ણકુટીને મુખે બોલ્યા વાણુ.
‘ સીતાને કો હરી ગયું ! મોટી થઈ છે હાણુ. ’ ૧૩
- પર્ણકુટીમાં પેખિયું; તવ થયા મન નિરાશ.
દુઃખી થઈ ને નીસર્યા મૂકતા મુખ નિઃશ્વાસ. ૧૪
- શોધવા લાગ્યા સુંદરી. પણ કો ન બોલે ભાળ.
વન પર્વતશૃંગ શોધ્યાં. દુઃખી થયા રદ્યાળ. ૧૫
- અનેક આશ્રમ ઋષિતણા નિરખતા નિત્યે રામ.
એમ કરતા આવિયા જ્યાં સૌભરિનું ધામ. ૧૬
- સૌભરિનો સુંદર આશ્રમ. વૃક્ષલતા ગંજીર.
આવીને ઊભા રહ્યા તે સુભગ બંને વીર. ૧૭
- ઋષિ સામા આવિયા, જઈ મળ્યા પ્રેમે તેહ.
આશ્રમે પધરાવિયા મન પૂરણુ આણી નેહ. ૧૮
- ચિંતાતુર મન ચિંતવી પૂછ્યું ઋષિએ રામ.
પ્રેમે માંડીને કહ્યું જે દિવસે છાંડ્યું ધામ. ૧૯
- ધણું દુખિયા રામ લક્ષ્મણુ. નેણું વહે જળધાર.
‘ કહું ઋષિજી ! કેટલું ? દુઃખતણો નાવે પાર. ૨૦
- જનકી વણુ એકલા અમો હીંડું કરતા વન.
કયમ કરી સહિયે અમો આ દુઃખ મોહું તન ? ૨૧

- જનકતનયા જનકીને હરી ગયો કેા દુષ્ટ.
સ્વમ માહે મળે ક્યાંથી ? થવું ક્યાં સંતુષ્ટ ? ૨૨
- મરણુ માણું સર્વથા અમો વિના સીતા સત્ય.
બોલવા મતિ ટળી સધળી; ગળી દેહની ગત્ય. ' ૨૩
- રામલક્ષ્મણુ પરમ દ્વખિયા નિરખિયા નિરવાણુ.
સૌભરિ કહે. ' સુણો, કરુણાસિંધુ ચતુર સુભણુ ! ૨૪
- ધીરજ રાખો, ધરણીપાલક ! હારો કાં ? ગઈ ગત્ય ?
સુખદુઃખ સરજ્યું સર્વને. શે ના સુણો, ભગવત ? ૨૫
- ૧ રઘુકેરા કુલ વિશે પ્રભુ ! ધીરજની છે રીત.
હરિશ્ચંદ્રનું પીતક કહું, જે ચાલિયો સત્ય નિત્ય. ૨૬
- વિશ્વામિત્રે પરભવાને કર્યો વિક્રય દેહ.
નીચને ઘેર નીર આણી સત્ય રાખ્યું તેહ. ૨૭
- રાયના દુઃખ આગળે તમ દુઃખ તરણા માત્ર.
ધીરજ રાખો. ધર્મથી સુખ પામશે, સત્પાત્ર ! ' ૨૮
- સુણી રાઘવ વદે વાણી. ' સાંભળો, ઋષિરાય !
હરિશ્ચંદ્રની કહો કથા, જ્યમ તાપ તનનો જાય. ૨૯
- વિસ્તારીને કહો મને સત્પાત્ર ! આણી રનેહ.
ધીરજ અંગ જ ઊપજે, પરિતાપ છાંડે દેહ, ૩૦

ૐથલો.

પરિતાપ છાંડે દેહ, એ વિષ વિસ્તારીને કહો તમો.
(ચરણ વંદી વદે રાઘવ) પ્રેમથી રસુહિયે અમો. ' ૩૧

કડવું ૫

રાગ આદોલ.

વળતા સૌભરિ બોલ્યા વાણી એ. ' પ્રેમ આણી એ કહે રામને. ' ૧
ત્રિશંકુનો તન હરિશ્ચંદર એ, ધીરજ ધર એ રાખી તેહણે. ૨

ઢાળ.

ધીરજ રાખી ધર થકી. તમે સાંભળો, રઘુરાય !
કથા કહું તે વિસ્તારી જ્યમ શોક સધળો જાય. ૩

નદી સરયૂ પરમ પાવન; પુલિન પુણ્યપવિત્ર.
અયોધ્યા પુરી વસે સુંદર. પોળ પ્રકાર વિચિત્ર. ૪

ચહુદિશે ચોકી. કયાં ચૌટાં રૂડાં એંશી ચાર.
ચૌટા ચૌટા પ્રત્યે સુંદર સમાં હાટ હજાર. ૫

વિવિધ વિસ્તારે ધણું છે માળ ઉપર માળ.
રંચા રસુરીતે ચિત્રકારે સર્વ ઉતેહ વિશાળ. ૬

પવિત્રતા છે પુરી માંહે, વસે વર્ણુ અઢાર;
જેનો જેવો^૪ જોષયે, તેનો તેવો^૫ આચાર. ૭

નિગમના નિર્દોષ નિત્યે વિપ્રકરે દાર;
ખટ કર્મ માંહે પ્હોચ્ય પૂરી; ધર્મના અવતાર. ૮

અમિહોત્ર જ આવસથનાં; હોમ દે નિત્ય તેહ,
મૂરખ કે તેમાં નહિ; મતિમંત^૬ પૂરા એહ. ૯

ક્ષત્રી ક્ષત્રીતણે ધર્મે પાળે વિપ્ર ને ગાય,
વૈશ્ય વારૂ વૈશ્ય રીતે^૮ આપ અર્થે ખાય. ૧૦

૧ ત્રિશંકુ ચયનો તન હરિશ્ચંદ્ર એ, જેણે ધીરજ ધરા રાખી હિએ.
૨ રીતે. ૩ ત્યાં છે. ૪ જેવો જેમ. ૫ તેને ત્યમ. ૬ મતિવંત. ૭ જેહ.
૮ વૈશ્યરીતિ.

- શૂદ્રને જેવી ઘટે આચારકરી રીત,
સમ્યક^૧ પાળે પ્રીતથી^૨ તે પ્રવિત્રપણે નિત્ય. ૧૧
- અધર્મ^૩ લેશે નવ મળે, છે^૩ ધર્મના પગ ચાર,
સ્વપ્ન માંહે નવ મળે ત્યાં લેશે પાપવિચાર. ૧૨
- મંદિર મંદિર માનિની,^૪ પતિવ્રતા સધળી તેહ.
નણુંદ સાસુ પતિને ક્યારે ન પૂછે^૫ એહ. ૧૩
- પ્રીતિ સાથે હરિતણું મુખથી ન મૂકે નામ,
સરવ આદર દિયે એવું^૬ નિત્ય કરે એ કામ. ૧૪
- રીત જે સગપણતણી, સધળી જ પાળે તેહ;
નિયમ^૭ વ્રત ચૂકે નહિ, વૈષ્ણવી જે નિજ^૮ દેહ. ૧૫
- મારવી તો સોગટી; બળનમાં હરિનું નામ.
બાંધવાં તો પુષ્પ; ને દંડવત દેવ પ્રણામ. ૧૬
- કલિતણો પરવેશ નહિ ત્યાં, ધર્મકરું સૂત્ર.
ખિરદ મોકું, નવ મરે કદી પિતા પહેલો પુત્ર. ૧૭
- એકવાર અક્ષત વાવિયે તે લણીજે દશવાર.
માઝ્યા મેહ વરસે સમા; ને સુખી સહુ સંસાર. ૧૮
- ઉષ્ણ દિનકર નવ તપે નિત્યે ય; શીતળ ચંદ;
પવન પરિમલ સું બલો, તે વહે^{૧૦} શીળો મંદ. ૧૯
- વેધ નહિ વંટોળનો ત્યાં. અવનિ શીતળ^{૧૧} અત્ય.
વસંતની મન ઉપમા નર નારીને નિત્ય પ્રત્ય. ૨૦

૧ સમ. ૨ પ્રીતિ સાથે. ૩ અને. ૪ માનુની. ૫ દુહાને જેહ.
૬ સર્વ લોક એવું આદરે. ૭ નિત્ય. ૮ જેની. ૯ દૂધવા. ૧૦ નિત્યે.
૧૧ સત્ય.

કૂપ સર વાપી ધણી, વળી આમ્રના બહુ વન.
ધર્મિષ્ઠ એવા નગરનો ત્રિશંકુતન રાજન. ૨૧

જાયલો.

ત્રિશંકુતન રાજન, રાધવ ! સુણો ઉપમા એહની.
(સૌભરિ કહે) કહું વિસ્તારી ધીરજ ધારણ તેહની. ૨૨

કડવું ૬.

રાગ ગોડી.

(સૌભરિ કહે) રાધવજી ! સુણો. કહું ધર્મ હરિશ્ચંદ્રજી તણો.
સુભગ ભૂપ વૈષ્ણવતા ધણી ^૧ પાળે પ્રીતે પ્રજા આપણી. ૧
સુભટ આપે, આપ ઉદાર. પુણ્યતણો નવ લલિયે પાર.
શીળો સ્વભાવ, દયા મન ધણી. માન રહિત મતિ રાખતણી. ૨
અશુભ વચન નવ બોલે આળ. પ્રજાપાળ પૂરો ભૂપાળ.
યૌવનગર્વ નહિ લવલેશ. ક્યારે નહિ કાયાનો કલેશ. ૩
જાણે શાસ્ત્રતણા બહુ ભેદ. ક્યારે નહિ કો ઉપર ખેદ.
નિત્ય પ્રત્યે આચરણી બહુ; દેખાદેખી ચાલે સહુ. ૪
ન્યૂન અધિક નવ જાણે મન; દષ્ટિ સરખી, નહિ કો બિન્ન.
વિનયવચન બોલે રમુખ થકે. અસત્ય વાત નવ ડોહોલી શકે. ૫
કેપે મન્મથનો અવતાર. સદા શીલ વડપણનો ભાર.
પૂરણ ગુણ. લક્ષણ બનીસ. સ્વપ્નમાં એ જાણે નવ રીસ. ૬
પ્રાતઃસ્નાન નિત્ય તેમે કરે; હૃદયે ધ્યાન હરિનું ધરે.
વિપ્ર ગાયના પૂજે પાય; પછે અન્ન ઉદક લે રાય. ૭
તારાલોચની ધરુણી ધરે. પતિઆઝા પૂરી અનુસરે.
પતિવ્રતાનું વ્રત જોહને. અતિ આચાર સદા તેહને. ૮

૧ વૈષ્ણવતા ધણી. ૨ મુખયકી. ૩ બોલે શકી.

રૂપ અતિ ને લાવણ્ય ધણું. વચન ન લોપે સ્વામીતણું.
 લહે પતિના મનનો મર્મ. તેવો તે ૧પાળે નિત્ય ધર્મ. ૯
 પુત્ર એક તેને રોહીદાસ. જનમથકી કુલનો અભ્યાસ.
 પિતા આગના પાળે તેહ. ધીરજવંત, સતવાદી દેહ. ૧૦
 ત્રણે જણાંનું શીલ સમાન. રાઘવ ! ક્યારે નહિ અભિમાન.
 પ્રજા સરવ ઉપર બહુ દયા. કહેતાં ગુણ નવ જાયે કલ્યા. ૧૧
 જેને સોનાનો નહિ પાર; માન રહિત ભરિયા ભંડાર;
 ગજ રથ પાલખીની નહિ મથા; અશ્વ અનોપમ જેને ધણા. ૧૨
 તેના ધર્મવંત પરધાન, તેજસ્વી ને પૂરણુ જ્ઞાન.
 ધન પતાકા છત્ર જ બહુ. આણુ રાયની માને સહુ. ૧૩
 સભા મધ્ય નિત્ય એસે રાય. ઇંદ્રથકી અદકી શોભા ય.
 ગુણુ લક્ષણુ કે ન શકે કળી. છત્રીસ રાજકુલી આવી મળી; ૧૪
 ઝોળગવાને આદર રકરે, ઉઆપે પ્રીત મન માંહે ઋધરે.
 ધર્મ રૂપિયું ચક્ર જ ફરે; અધર્મ આચર્યે શીશ જ હરે. ૧૫
 ધર્મઘંટ બાંધ્યો આંગણે; સુણતાં ખેવ તે આરત હણે.
 નિત્યે મૃગયાનો અભ્યાસ; જીવતણો બહુ ન કરે નાશ, ૧૬
 શોભા નિત્ય નિરખે વનતણી પુરી અયોધ્યાકરો ધણી.
 રાજરીત હરિશ્ચંદ્ર-જ-તણી રાઘવજીએ પ્રીતે સુણી. ૧૭
 સૌભરિ કહે:-રાઘવજી ! સુણો. પધીમંત પુત્ર ત્રિશંકુતણો;
 ધર્મતણો ગુણુ એમાં અત્ય; સત્ય છતે આવી વિપત્ય. ૧૮

કડવું ૭

રાગ ગોડી.

(સૌભરિ વાણી એણી પેર બોલ્યા.) સાંભળિયે રઘુરાય !

એક સમે ઊઠીને વનમાં હરિશ્ચંદ્ર મૃગયા જાય. ૧

આવી અરણ્ય મનોહર વારુ અતિ અદ્ભુત આરામ,
સુંદર વૃક્ષ લતા નિરખીને કીધો ક્ષણ વિશ્રામ. ૨

દ્વરથકી કે રોતી સાંભળી વનિતા વન મોઝાર.
શીઘ્રપણે સત્યવાદી યાત્ર્યો જોવા તેણે ઠાર. ૩

લાગ્યો પૂછવા અરણ્ય નમીને. 'રોતી રહે તું, માય !
શા માટે તું ખેદ કરે છે આકુળવ્યાકુળ થાય ?' ૪

કહો, કેણુ છે તાત તમારો ? શું છે તમારું નામ ?
હધયે ફાટતે રુઓ આમ કાર આવી આણે ઠામ ?' ૫

વળતાં વનિતા વાણી બોલ્યાં. 'સાંભળ, સાધુ રાય !
અણુસમજ્યા આગળ દુઃખ મારું મેં તો કહ્યું ન જાય ૬

નામ તમારું કહો રાયજી ! કેણુ નગરમાં વાસ ?'
'હું હરિશ્વંદ્ર અયોધ્યાવાસી, વૈષ્ણવ હરિનો દાસ' ૭

નામ રાયનું સુણી મન રીઝ્યાં. 'હવે સર્વું મુજ કામ.
સુણો, રાયજી, કહું વિસ્તારી અમ ઉત્પત ને નામ. ૮

તાત અમારો સાચર કહિયે. લક્ષ્મી મુજ અભિધાન.
દુઃખ પામી. પારતાપ ઊપજ્યો. સાંભળ તું, રાજન ! ૯

સાહસી ને સત્યવાદી સુણિયો મહીમંડળ જૂપાળ.
તે માટે હું તુજને કહું છું, મારી લે સંભાળ.' ૧૦

સત્યવાદી એણી પેર બોલ્યો. 'સુણજો, માતા મારીક !
મુજથી જે થાશે તે યસધનું પકરીશ. કહો વિસ્તારી. ૧૧

રખે રાખતાં કપટ, કામિની, કહેજો સીધી વાત.
ઉપાય કરિયે તેનો પ્રીતે સમજી સઘળી ધાત.' ૧૨

વળતાં વનિતા એણી પેર બોલ્યાં. 'સાંભળિયે રાજન !
ગાધિતણા તન પરમ તાપસી વિશ્વામિત્ર મહા મુન્ય ૧૩

૧ કહો તાતને જાત તમારી. ૨ આવડું. ૩ સુણ તું વાત અમારી.
૪ કરશું. ૫ વિવેક.

મુજને વશ કરવાને કારણુ આવ્યા વન મોઝાર,
શાપ અનુગ્રહ કરવા સમરથ, તેજતણો ભંડાર. ૧૪

તપઞ્જળ આગળ ના રહેવાયે. સાર કરો તમે મારી.
અવર આશ મેં સધળી છાંડી; મુજને આશ તમારી.' ૧૫

વળતા રાય વઢે મુખ વાણી, 'ઋષિને એ શું કામ,
જે લક્ષ્મીઆરાધન માંડ્યું આવી એણે કામ? ૧૬

જો કારણુ પ્રીછ્યાં હો, માતા^૧, તો તો મુજને કહિયે.
તે ઉપર વિચાર વિચારી શીલપણે નિર્વહિયે' ૧૭

રમા વચન વળતું વિસ્તારે. 'સુણુ તું રાય ઉદાર !
એક વાર મુનિ નારદ આવ્યા વિશ્વામિત્રને દ્વાર. ૧૮

અણુપૂછ્યે ખોલ્યા આફણિયે. "સાંભળિયે, મુનિ, વાણુ.
સૃષ્ટિતણો આરંભ કરો છો પ્રીછ્યા વણુ, ગુણુજણુ ! ૧૯

સૃષ્ટિ ન ચાલે લક્ષ્મી પાખે. શ્રી સૃષ્ટિમંડાણુ.
તે માટે લક્ષ્મી વશ આણી કરજો સૃષ્ટિ, રસુજણુ !" ૨૦

નારદેરં વચન સુણીને મન હરખ્યા મુનિદેવ.
" પોતાવટ જાણીને આવ્યા દેવર્ષિ^૩ તતખેવ. ૨૨

જપૂરણુ તપ કરી એ વશ આણું " કીધો મન નિર્ધાર.
નારદને વોળાવી ઋષિજી, આવ્યા વન મોઝાર. ૨૩

જપ આરંભ્યો. તીવ્રપણાથી ધૂન્યું ઈંદ્રાસન;
ખળભળિયા દિક્ષાળ દિશાના; સળક્યું શેષસદન. ૨૪

સર્વતણું મેં જોયું પારખું. કોઇ ન આવે કામ.
સત્યવાદી તુજથી ઊગરિયે; ધર્મવંત તુજ નામ. ૨૫

ત્રિશંકુના તન ! જો તું રાખે, તો રહેશે મુજ માન.
નહિ તો પ્રાણ તજીને મરશું, સુણ તું, રાય સુખણ !' ૨૬

વળતો બોલ્યો રાજ વાણી. 'ચિંતા છાંડો આજ.
કર્તાહર્તા સર્વતણો, તે પ્રભુ સારશે કાજ. ૨૭

નિમિત્તમાત્ર હું કર્તા, માતા ! કહું છું, માનો મન.
પેરે પેરે પ્રીછવી કહીશું વિશ્વામિત્ર મુનિજન.' ૨૮

વિનય કરી લક્ષ્મી વોળાવ્યાં. મન વિમાસે રાય.
'ગાધિતણો તન તપથી બેઠે, કરવો તે હિપાય. ૨૯

એને બળ પૂરણ તપકેરું. ક્રોધ રહિત થઈ કહેવું.
પરકારજ કરતાં જે થાયે સુખદુઃખ, તે તો સહેવું. ૩૦

જો એ કારજ થાય ત્વરાથી, તો તો જીવ્યું ધન્ય.
નહિ તો ભાર કરવાને ધરણી અવતરિયું મુજ તન. ૩૧

ગિથલો.

અવતારનું સાધન ખરું, જો રમાનો શોક જ ટળે.'
(સાભાર કહે) રાધવ ! સુણો. પછે રાય, ઋષિ છે, ત્યાં પળે. ૩૨

કડવું ૮.

રાગ આશાવરી.

(સૌભરિ કહે) સુણો, શ્રીરામ ! કરવાને લક્ષ્મીનું કામ
પ્રેમ આણી રાય તત્પર થયો રે. ૧

સાહસિક સત્યવાદી પોતે. જોડી નહિ ત્રિભુવન જોતે.
ચાલી ઋષિ પાસે ગયો રે. ૨

ઢાળ.

ગયો ચાલીર પાણુ જોડી જ્યાં બેઠા મુનિદેવ;
પ્રણિપત કરીને પાય પડિયો રાયજી તતખેવ. ૩

‘મહાવન આવી કરો છો કેમ તપ, મહારાજ ?
 ન્યૂન તમ તપમાં નથી. આ આદરો શે કાળ ? ૪
 પરમ પાવન કૃપાસિંધુ ! કાણુ કદ્યું કામ ?
 ઉગ્ર તપને આદરો છો આપ આણે કામ. ૫
 સદા સમરથ સરવ વાતે; મણા નહિ કંઈ મન.
 ઉત્તર મુજને આપિયે, પ્રભુ ! સોસ ટાળો^૧ તન.’ ૬

સ્તુતિ કરતાં શાંત વચને ન બોલે ઋષિરાય.
 જુગતિ સાથ જગાડવાનો કીધો બહુ ઉપાય. ૭
 ‘દીન ઉપર દયા આણી બોલિયે, મુનિદેવ !’
 સામભેદ જ કરી રાયે જગાડ્યા તતખેવ. ૮
 ધૃજિયું તન^૨ ક્રોધયોગે; નયણે પ્રગટી ઝાળ;
 ઊપન્યો મનને વિશે ઋષિરાયજીને કાળ. ૯

‘તપ ભંગ કર્યું માહરું તે; કર્યું કૂઠું કામ.
 અંગ ચિહ્ને ઝોળખ્યો. હરિશ્ચંદ્ર. બાણું^૩ નામ. ૧૦
 ત્રિશંકુતનને નવ ઘટે જે કર્યો તપનો ભંગ.
 શાપ દેઈ કરું હવણાં ભસ્મ તારું અંગ.’ ૧૧

હરિશ્ચંદ્ર એમ બોલિયો, ‘સાંભળો, વિશ્વામિત્ર !
 પરનાર અર્થે તપ કરો છો તે ઘટે ન, પવિત્ર ! ૧૨
 ક્રોધ મનથી નિવારો, તો કહું એક વચન.
 કાણુ કારણુ ગણી મનમાં દુઃખ સેવો વન ? ૧૩
 શાપ દેશો, તો, ભલે, અમો શીશ ધરશું તેહ.
 શ્રમ પાખે અર્પાશું, તપબળે માગો જેહ. ૧૪
 મુજબકી થઈ શકે નહિ, તો પછી દેજો શાપ.’
 વિનય કરીને પ્રીછવ્યા. મૂકાવિયો પરિતાપ. ૧૫

‘એ બોલને સંભારજો, રખે વીસરો, રાજન ! કાર્યયોગે અમો આવી માગશું કો દિન’.	૧૬
‘સત્ય.’ કહીને નમ્યો ચરણે ત્રિશંકુનો તન. તણ તપને બ્રહ્મસદને જઈ રહ્યા મુનિજન.	૧૭
હરિશ્ચંદ્ર સેનાપતિ સાથે તણ ચાલ્યો વન. ‘રમાકેરું થયું કારજ.’ હરખ વાધ્યો મન.	૧૮
અયોધ્યામાં આવ્યો તે સૂર્યવંશી રાય. વાજિત્ર વાજે નવનવાં; આનંદ અંગ ન માય.	૧૯
સભા માંહે રાય બેસી ચલાવે નિત્ય ધર્મ. મૂર્વને સુખ આપતો તે કરે છે શુભ કર્મ.	૨૦
આનંદ સાથે રહે રાજા. સાંભળો, રઘુરાય ! એ કથા રહી એટલે. વળી પ્રશ્ન બીજું થાય.	૨૧

ઊથલો.

પ્રશ્ન બીજું કહું તમને. બ્રહ્મસદને મુનિ ગયા.
(સૌભરિ કહે) સાંભળો; પ્રભુ ! દિવસ વચમાં બહુ ૧વણા. ૨૨

કંઠવું ૯.

રાગ દેસાખ.

(સૌભરિ ઋષિએ જે કહું, શ્રીરામે એ હૃદયે ગ્રહું.) શું વીત્યું ત્રિશંકુતનને રે ?	૧
વિસ્તારીને કહો એહ, કથા હરિશ્ચંદ્રની જેહ. આનંદ ઊપજે મનને રે.	૨

ઢાળ.

- આનંદ મનને ઊપજે, તમે કહો ને, ઋષિરાય !
કશે કારણ દુષ્પ્રિયો રાજ થયો તે ત્યાં ય ? ૩
- (મુનિ વગતા વદે વાણી.) સાંભળો ભગવંત !
પ્રહ્લસદને રહ્યા આવી વિશ્વામિત્ર મહંત. ૪
- પ્રહ્લસભામાં મળી એકા સનકાદિક બહુ મુન્ય.
સદન સહેજે રહું ગરજ વેદકેરી ધુન્ય. ૫
- તે સમે નારદ આવિયા ત્યાં. ધરી વીણા પાણુ.
કાંતિ સુંદર દેહની શોભિતી. સુંદર વાણુ. ૬
- વળી ખીજ મુનિ મોટા. સહુ એકા ત્યાં ય.
જયજયકાર થઈ રહ્યો છે પ્રહ્લસભાની માંઘ. ૭
- પ્રહ્લવિદ્વાતણી ચર્ચા કરે ૧હર્તા કષ્ટ.
આવિયા ત્યાં પ્રીતે પૂરણ તે સમે જ વસિષ્ઠ. ૮
- આદર સાથે આસન આપ્યું. 'ભલે પધાર્યા, મુન્ય !
આવી રપોતાવટ ગણી આ સભા કીધી ધન્ય. ૯
- આદરે અરચ્યા આવડું કયાં ? કહો ની, મુનિદેવ !
વસિષ્ઠ એવું સાંભળીને બોલિયા તતખેવ. ૧૦
- 'અયોધ્યા પુરીનો ધણી જે ત્રિશંકુનો તન
સાહસિક ને સલવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજન, ૧૧
- યજમાન તે તો માહરો. છે સલકેરૂં રૂપ.
પ્રતિપાલના સહુની કરે તે ધર્મપાલક ભૂપ. ૧૨
- તે રાયને ઘેર અમો પૂજ્યા. સાંભળો સહુ કાય.
એવો રાજ નથી ખીજો, ઠહો નવ, નહિ હોય. ૧૩

સલવાદી માંહી શિરોમણિ તે, જાણુમાંહી જાણુ,
એક જિન્હા મુખ માંહી. શું કરું જ વખાણુ ?' ૧૪

સત્ય કહેતે થયું વસમું. જોજો દેવનું સૂત્ર.
સત્ય કીર્તિ સુણીને ખેદ પામ્યો ગાધિકરો પુત્ર. ૧૫

ક્રોધ વચ્ચે બોલિયો. 'વસિષ્ઠ ! સુણુજો વાણુ.
છેતરું તે રાયને, તો નામ મુજ પ્રમાણુ. ૧૬
રચું રચના વિવિધ પેરની. સાંભળ તું અજ્ઞાન.
છળ પાડીને છેતરું હું એ તારો યજ્ઞમાન' ૧૭

વસિષ્ઠ વળતા બોલિયા. 'સાંભળો, શ્રીમુનિરાય !
યજ્ઞમાન મારો સત્યવાદી છેતર્યો નવ જાય. ૧૮

કદી ઊગે રવિ પશ્ચિમ, ચલિત મેરુ થાય;
સુણો, ઋષિ ! યજ્ઞમાન મારો છેતર્યો નવ જાય. ૧૯

હુતાશન પકદી હોય શીતળ, મુકે સાચર માન;
સત્યથી રૂપણુ નવ ચળે ઋષિ ! હરિશ્ચંદ્ર રાજન. ૨૦

રોપ છાંડે ધરા કદી, દિક્ષાળ દિશ તણુ જાય;
ધર્મથી રૂપણુ નવ ચળે પુરી અયોધ્યાનો રાય. ૨૧

૪ ક્રમળ પર્વત ઉપર પ્રગટે, પવન થાયે પંખંધ;
શીલથી પણુ સરવથા નવ ચળે એ હરિશ્ચંદ.' ૨૨

સહુ સુણુતાં બોલિયા મુખચક્રી વિશ્વામિત્ર.
'વસિષ્ઠ ! કાંઈએક કરો પરઠણુ. વાદ એહ વિચિત્ર.' ૨૩

વસિષ્ઠ કહે. 'તમે જઈ છજો જો માહરો યજ્ઞમાન,
દશ સહસ્ર વરસનું તપ મારું આપી મુકું માન.' ૨૪

વિશ્વામિત્ર કહે 'નવ છળું, તો-સાંભળો મુજ વાત-
દશ સહસ્ર વરસનું સરવથા તપ આપું હું સાક્ષાત.' ૨૫

સાક્ષી કીધા સર્વ કાષ એ વાતના નિરધાર.
 વિસર્જન થઈ ત્યાં સજા; સહુ ઊઠિયા તેણી વાર. ૨૬
 વસિષ્ઠે મન વિમાસ્યું જે 'કરું રાયને જાણુ,
 છેતર્યો જાયે નહિ જ્યમ સૂરજવંશી-ભાણુ.' ૨૭
 આવી અયોધ્યા રાયને કહ્યું સર્વ માંડી તેહ.
 'ધર્મથી ચળતો રખે તું. સમેો આવ્યો એહ, ૨૮
 સત્ય કહેતાં રાયજી ! એ થયો મહા ઉત્પાત.'
 રાય કહે. 'ચિંતા તજો. એ છે હોનારી વાત. ૨૯
 જેણી વેળા જેટલું ભાલે લખ્યું વિધાત,
 ભોગવ્યા વણુ છૂટિયે નહિ. સાંભળો, સત્પાત ! ૩૦

ઐથલો.

સાંભળો, સત્પાત ઋષિજી ! હોનારું સહેજે હશે.
 વિચારું મહારાજતું તે. થનારું સહેજે થશે.' ૩૧

કડવું ૧૦.

રાગ રામગ્રી.

(સૌભરિ બોલ્યા સુંદર વાણી જી.) પ્રેમે સુણિયે સારંગપાણિ જી. ૧

ઢાળ.

સારંગપાણિ ! સાંભળો. પછે વિમાસ્યું મુનિદેવ;
 નારદજીને વિશ્વામિત્રે પૂછિયું તતખેવ. ૨
 'હરિશ્ચંદ્રને જીજી તેની' કહો મુજને પેર.
 વાદ કરતાં થયું વસમું. વાત નવ લહી ધેર.' ૩
 વળતા નારદ બોલિયા. 'સાંભળો' વિશ્વામિત્ર !
 વેષ બીજો પાલટીને કરો રૂપ વિચિત્ર. ૪

છળ કરીને છતરો. તમો રચો ખીજું તન. '
પછે ત્યાંથી ગયા વેગે અયોધ્યા મુનિજન. ૫

૩૫ સુવરતાણું રચિયું વિભાસીને મન.
ખોદિયું જઈ રાયજનું પ્રથમ વાડીવન. ૬
સુવર વાડી માંહી આવ્યો; ખોલે ખોલ્યો ગાઠ.
ઊખેડીને સર્વ નાંખ્યાં પુષ્પકેરાં ઝાડ. ૭
વૃક્ષ સઘળાં મૂળ સાથે ઊખેડ્યાં તે વાર,
ઝાડ એકે ધરણી ઉપર નવ રહ્યું નિરધાર. ૮
પ્રાતઃકાળે માળી આવ્યો વેગે વાડી માંહી.
જોઈને વિસ્મય થયો. ઉત્પાત દીડો ત્યાં ય. ૯
કાઢ્યાં ઊખેડી સમૂળાં, વૃક્ષ હતાં જેહ.
ઉદસ સરખું થઈ રહ્યું. ઘણું દુઃખ પામ્યો તેહ. ૧૦
ફરી લાગ્યો નિરખવા. 'નથી પર પુરુષના^૧ પાદ.
શીઘ્ર જઈ કહેવું ધટે; એમાં કરવો ન પ્રમાદ.' ૧૧

ફરી વળીને નિરખતાં એક સુવર દીકું ત્યાં ય.
૩૫ દેખી થયો વ્યાકુળ માળી તે મન માંહી. ૧૨
કૂર શબ્દ ને ૩૫ મોહું. કળ્યું તે નવ જન્ય.
ઊતાવળો હરિશ્ચંદ્રને તે જાણુ કરવા ધાય. ૧૩
પુરી માંહી આવિયો હરિશ્ચંદ્ર જેણે ઠામ.
'સુવરે આવી વૃક્ષ લાંબ્યાં વનવાડી તમામ. ૧૪
આપખળથી રહ્યો ખેસી; નથી ગણતો બ્હીક.
નિરખતાં બહીનો ઘણું હું; વળી હહડે હીક. ૧૫
મોગરા ને માલતી ભાંજી કણેર ને જન્ય.
ગુલાબ ને ચંખેલી ભાંજી રસેવતી શોભા ય. ૧૬

જૂઠ, ચંપા, કેવડા, વળી પુષ્પ નાના જેહ,
 તુલસી ને ડમરો મરુઓ, સર્વ ખૂંદાં તેહ. ૧૭
 શંખાવળી ને અગથિયો, વળી અંદ્રે અધિકે મૂલ
 જેણે પૂજ્યા થકી શંભુ થાય સાતુકૂલ, ૧૮
 મુચકુંદ ને વળી પારિજાતક, મૂળ સું ગયાં તત્ર.
 જાત ન રહી પુષ્પકેરી. થયું પરમ અખત્ર. ૧૯
 ખજૂરી ને દ્રાખ ફેડી^૧. શેરડીનું વન,
 નારંગી ને નાગરવેલી, ભાંજી તે, રાજન. ૨૦
 સદા ફળતાં મીઠાં લીંબુ, નાલિકેર ને કેળ,
 ફણસ, ફેફળ, ફાવસીમાં કીધી ભેળાભેળ. ૨૧
 લવંગ ને બહુ એળચી, જાવંત્રીકેરા છોડ
 જાયફળ નવ રહ્યું જોવા સ્વપ્નમાં એ કોડ. ૨૨
 અખોડ ને ખારેક, પસ્તાં, ખલેજાંના વૃક્ષ,
 ત્રિખેડી ત્યાં સર્વ નાંખ્યાં. દેખિયે પ્રત્યક્ષ. ૨૩
 આંબા, રાણુ ને આંબલી, વળી ઉદુંબર ને ખોર,
 કેર, કોડી^૨, સર્વ ભાંજ્યાં. એહની ગતિ ઘોર. ૨૪
 જાંબુ ને ખીલીતણા બહુ પડ્યા છે અંગાર.
 સદા ફળતાં ખીજેરાં, દાડમીનો નહિ પાર, ૨૫
 મલયાગર સુકેડકેરાં વૃક્ષ જે ગંબીર,
 બીલામાં ને ચારોળીનાં વૃક્ષ ગયાં, ગુણધીર ! ૨૬
 લીંબુઈ એ જાતનીમાં રહ્યું ન એકે નામ.
 મીઠા મેવાતણા વનનો સર્વ ફેડયો દામ. ૨૭
 કોઠમડાં ને સફરકોહોળી, રાયકોહોળી જેહ,
 વેલી નામે, શાકપત્ર જ મળે નહિ ત્યાં તેહ. ૨૮

ઉદસ વાડી કરી. તરુવર શોધ્યું ન મળે એક.
 સીંચવાને નવ રહ્યું. તમે સુણો રાય ! વિવેક. ૨૯
 છોડ ચંપાતણું હામે બેઠો છે વિકરાળ,
 નિરખી જોતાં રાયજી ! તે કાળકેરો કાળ. ૩૦

વાત સુણતાં થયા વિસ્મય રાયજી મન માંહ.
 ‘જઈને જિતાવળો’ જોઈ આવું ત્યાં ય.’ ૩૧
 રેવંત ઉપર ચડ્યો રાજા. ચડ્યા જોદ્ધા અંગ.
 આવિયો જિતાવળો તે રાય જોવા અંગ. ૩૨
 વાડી માંહે નિરખિયું તે સૂવરકેરું રૂપ.
 વદન કાયા દેખીને ત્યાં મોહ પામ્યો ભૂપ. ૩૩
 ‘ઉપાય કરીને સાહિયે, તો કરવો ન પડે શ્રમ.’
 વીંટી વળ્યા ત્યાં સર્વ જોદ્ધા સમજી મનનો મર્મ. ૩૪
 ‘જેહ આગળ જાય નાસી તેહ પૂઠે ધાય’—
 એવી રીતની કરી પરજી; બીજો કે નવ જાય. ૩૫
 જેણી રીતે કહ્યું રાયે, તેમ વીંટ્યો તેહ.
 તવ રાયના રેવંત આગળ સૂવર નાહો એહ. ૩૬
 સૂવર આગળ, રાય પાછળ; અશ્વ દોડ્યો જાય.
 બાણ મૂકે મર્મનાં, પણ સૂવર હાર ન ખાય. ૩૭

રાય જણે, સૂવરકેરો કરું દેહ પતન.
 એમ ધાતાં એટલામાં દીકું સુંદર વન. ૩૮
 રૂપ સૂવરતણું મૂકી વાડવ થયા મુનિદેવ.
 દેખીને પૂછવા જ લાગ્યા રાયજી તતખેવ. ૩૯
 ‘સૂવર જતો તમે નિરખ્યો ? કહો મુજને ભાળ.’
 વિપ્ર વાણી વદે વળતી. ‘સાંભળો, ભૂપાળ ! ૪૦

સાવજડાં શાં મારવાં ? તું સત્યવાદી રાય.
 આ નદી નિર્મળ તીર્થ પાવન તજી ક્ષત્રી ન જાય. ' ૪૧
 સુણી મહિમા તીર્થનો પછે કયું રાયે સ્નાન.
 હરિશ્ચંદ્ર કહે 'ઋષિજી ! તમે કંઈ ગ્રહો અમારું દાન. ૪૨
 બિથલો.

દાન ગ્રહિયે સર્વથા. પ્રભુ ! વચન પાળો અમતજી.
 દીન ઉપર દયા કરવી. થોડામાં કહિયે ઘણું. ૪૩

કડવું ૧૧

રાગ રામગ્રી.

વળતો બોલ્યો બ્રાહ્મણ વાણી જી. 'રાય ! તમારી વાત પ્રમાણી જી. ૧
 ઢાળ.

વાત માની તમતણી. ^૧સાંભળ, સુશુદ્ધિ રાય !
 દાન દેવા થયો તત્પર ^૨તું સુણી મહિમા ય. ૨
 આરતવંત જ હું ઘણો. ઇતો પૂર મારી આશ.
 કદપવૃક્ષ તું મળ્યો મુજને. છોડ દુઃખનો પાશ. ૩
 કુંવારી છે ઘેર કન્યા; વર મળ્યો છે સાર.
 સમય જાય, પણ શું કરું ? નથી રમા અંગીકાર. ૪
 તેડી લાવું તેહને. જો પરણાવો, પ્રભુ રાય,
 આરત ભાંજો અમતણી. ^૪વિવાહ સવેળો થાય. ' ૫
 વળતો રાજા વદે વાણી. ^૫સંધારો, ભગવાન !
 તેડી લાવો કન્યાને એ વર સહિત, સુજાણ ! ૬
 સાથે જનેતા તેડજો. તમે રખે કરતા કાણ.
 મારું વાયક ધરો કાને ^૬. માતો વાત પ્રમાણ. ' ૭

૧ તું સાંભળ સુ-ધી રાય. ૨ સુણીને. ૩ તું. ૪ જો વિવાહ પહેલો. ૫ સાંભળો વિષ્ણુ સુજાણ. ૬ સાંભળો.

વચન મધુરાં રાયકેરાં સાંભળ્યાં મુનિદેવ.
 વરકન્યાને તેડવાને ઋષિ ગયા તતખેવ. ૮
 આધા જઈ ને નિરમિયાં તત્ક્ષણ; ન લાગી વાર.
 ચિંતવતાં તે રચે રચના સૃષ્ટિની નિરધાર. ૯
 વરકન્યા ને ચાર નારી લઈ આવ્યા ઋષિ દક્ષ.
 રાયજી આગળ રહ્યાં તે રૂપવંત પ્રત્યક્ષ. ૧૦
 બ્રાહ્મ વિવાહની રીતથી^૧ ત્યાં દીધું કન્યાદાન.
 રુદ્રદેવતા પોતે થયા; જજમાન તે રાજન. ૧૧
 રચી સુંદર વેદિ કીધો^૩ મંત્રનો ઉચ્ચાર.
 વરકન્યા પરણાવિયાં. હરખિયો રાય ઉદાર. ૧૨
 મંગળ ગાયે માનિની^૪ સૌભાગ્યવતી ત્યાં ચાર.
 દેવતા કૌતુક જીએ અંતરિક્ષ રહ્યા નિરધાર. ૧૩
 વિપ્ર કહે. 'રાયજી ! સુણો. અહીં મંગળ પ્રત્યે દાન
 અધિકાર છે તુને આપવાનો, સૂર્યવંશી^૫ સુભણુ !' ૧૪
 ' જ્યમ હોય ત્યમ કહો, ઋષિજી ! રખે કરતા કાણુ.
 ન્યૂનાધિક કર્યાથી થાયે ધર્મકેરી હાણુ. ' ૧૫
 'મહિમા સુણુ, મહારાજ ! મ્હોથી કહ્યો તે નવ જય .
 પહેલે મંગળ શાળા ગજની આપ, ધર્મી રાયજી.
 ખીજે મંગળ આપ ત્યાં રેવંતશાળા સત્ય.
 લંડાર ત્રીજે મંગળે તું આપ, પૃથ્વીપત્ય ! ૧૭
 ચોથે મંગળ રાજ્યનું અહીં ઘટે દેવું દાન. '
 સુણુતાં વિરમય નવ થયો તે હરિશ્ચંદ્ર રાજન. ૮
 જ્યમ કહ્યું ત્યમ કરીને ત્યાં આપ્યું વિધિ સું દાન
 મંકદપ સલજ કરીને^૯ પ્રીત્યર્થ શ્રી ભગવાન. ૧૯

૧ ગાંધર્વકેરી વિવાહ રીતિ. ૨ શુરુ દેવતા પોતે થઈને; કહે સુણુ
 રાજન. ૩ વેદિ ત્યાં, ૪ શોભતાં ત્યાં સાર. ૫ નામ. ૬-૭ આ
 બે પંક્તિ ભલટસૂણટ છે. ૮ આપી. ૯ તે પ્રીત શું ભગવાન.

- ચરભક્ષ આદિ કયું સરવ; થયો. સમગ્ર વિવા' ય,
હાય જોડી તે સમે મુખ બોલિયા ઋષિરાય. ૨૦
- ‘દાન વર કન્યાતણું તમે સમગ્ર કીધું સત્ય.
દાન ઉપર દક્ષિણા હોય; આપિયે મુજ પ્રત્ય.’ ૨૧
- વિમાસે તવ સત્યવાદી. ‘એહ અધટિત રીત.
સમય પર સંભાર્યું ઋષિએ ૧આણી મુજ પર પ્રીત.’ ૨૨
- સવા ભાર સુવર્ણ કહીને ઉદક મૂક્યું પાણી.
સ્વરિત ભણી સંતોષ પામ્યા સુભગ વિપ્ર સુગણ. ૨૩
- ‘દાન આપો મુને છાંથી, નહિ આવું તમ સાથ.
રસવા ભાર સુવર્ણ અહીં તું આપ મારે હાથ.’ ૨૪
- ‘ગુરુદેવજી! તમે ગામ આવો. આપું ત્યાં સુવર્ણ.
અર્થ છાંથી કયમ સરશે? મહા મોટું અરણ્ય.’ ૨૫
- વિપ્ર કહે. ‘હું વૃદ્ધ છું, રાયજી! જાતું દૂર.’
હરિશ્ચંદ્ર કહે. ‘ચડો અશ્વે, વિદ્યાના ભર પૂર!’ ૨૬
- વિપ્ર કહે. ‘શું જાણિયે? ત્યાં મન ન રહે ઠામ.
તે માટે હું તુને કહું છું; સાથે નાતું ગામ.’ ૨૭
- રાય કહે. ‘જાને કરો છો અવગું રે અનુમાન?
અન્નોદક ઉતવ અમે લેશું, આપયું ૪જવ દાન.’ ૨૮
- પ્રીછતીને કર્યા તત્પર, ચડાવ્યા રેવંત.
વરકન્યાને આગન્યા ૫તવ આપી મુનિ મહંત. ૨૯
- રાજા પૂટે પળે પાળો; ઋષિ થયા અસવાર.
(સૌભરિ કહે) રાધવ! સુણો. જઈ ઊતર્યા પુરદાર. ૩૦

ઊથલો.

૬ઊતર્યા પુરદાર ઋષિ. હરિશ્ચંદ્ર પાસ શોભે ધણું.
વધામણિયા સુણી ધસિયા. ‘પૂર્ણ ભાગ્ય પુરી તણું!’ ૩૧

૧ જાણે. સવાભાર જે આપિયું. સુવર્ણ મારે હાથ. ૩ તો.

૪ એ. ૫ આપી ય તવ ૬ ઊતર્યા હરિશ્ચંદ્ર રાયે, પાસ ઋષિ શોભે ધણું.

કડવું ૧૨

રાગ ધનાશ્રી.

હરિશ્ચંદ્ર રાજા આવ્યો જાણી જી, કહેવા ધાયા આદર આણી જી. ૧
 વહે હરખે પુરનાં પ્રાણી જી. સાંભળિયે માતા ! વાણી જી. ૨

ઢાળ.

માતા ! વાણી સાંભળો આવિયા રાય હરિશ્ચંદ. ' ૩
 અમૃત ઢળિયું કર્ણ માંહે; ઝિપનો આનંદ. ૩
 સુવર્ણકેરી જીભ માએ અણાવી તતખેવ. ૪
 વધામણિયાને સમર્પી આદરે અશ્યમેવ. ૪
 નગરમાં નર નારને સુણતાં થયો આનંદ. ૫
 ' સાનુકૂળ તાં રાય આવ્યે આપણને ગોવિંદ. ' ૫
 દુઃખ ટળિયું; થયા મુખિયા સુણી વણું અઢાર. ૬
 પ્રેમે પડો વજડાવિયો રોહીદાસે નગર મોઝાર. ૬
 મંદિર મેડી માળિયાં શણગારે સર્વ કોય. ૭
 રતોરણ બાંધે આમ્ર તે આસોપાલવનાં સોય. ૭
 માનિની મંદિર પ્રત્યે સર્વે ગાય સુંદર ગીત. ૮
 ઉપડા પહેલો સર્વ કોએ કર્યો ઉત્સવ પ્રીત. ૮
 ઘેર ઘેર ગુડી ઝિછળે. વરતી રહ્યો જયકાર. ૯
 સર્વ કો હરખ્યાં ધણાં. ' આવિયો રાય ઉદાર. ' ૯
 પ્રેમે તારાલોચની કહે પુત્રજીને વાણ. ૧૦
 ' સામગ્રી જલેઈ જાઓ સામા પ્રીતિ સંગ, સુખણ ! ' ૧૦
 કુંવર ગયો આનંદ સું જ્યાં ઊતર્યો રાજન. ૧૧
 પ્રેમે જઈ ચરણે નમ્યો તે હરખ પામી મન. ૧૧

૧ સુણીને હરખ્યાં પુરીનાં પ્રાણી, સુણી રોહીદાસની માતા વાણી.
 ૨ તોરણ બાંધે આમ્રનાં, સર્વે પકવ પત્રજ હોય. ૩ પડા પહેલું સર્વ
 કોયે કર્યું આણી પ્રીત. ૪ સું.

વિનય સાથે વિવેક ત્યાં નમ્યો ઋષિને ચરણ.
 'સદા ધમ્મું પ્રેમ સાથે તમારું શુભ શરણ.' ૧૨
 પ્રીતિ સાથે ગયા પોતે નગરની મોઝાર.
 ઋષિરાયજીને તેડીને ઊતર્યા મંદિર દ્વાર. ૧૩
 માનિનીએ નરધીશને કર્યું તિલક કુંકમ ભાળ.
 લેઈ મંગળ આરતી રજીતારી ત્યાં તત્કાળ. ૧૪
 આસને ઉત્તમ રાયજીએ બેસાડ્યા મુનિદેવ.
 અંધ પાછ ને પૂજા અર્યા કીધ ત્યાં તતખેવ. ૧૫
 નિરખવાને સહુ પધાર્યા નગરવાસી લોક.
 ઘણે દિવસે રાય આવ્યા. ટળ્યા સહુના શોક. ૧૬
 બાળ ઝંખેખન વૃદ્ધ સહુકો જોવા આવ્યા રાય.
 કરે પોતે પ્રીતિ સાથે સર્વ કોને વદાય. ૧૭
 રહ્યા રાજા, વિપ્ર, પાસે ત્રીજે સુત રોહીદાસ.
 ગ્રહી લોટો નિરખવા મુખ નારી આવી પાસ. ૧૮
 'નીર લેઈ મુખ પખાળો પ્રેમ સું, હરિશ્ચંદ્ર !
 ઘણે દહાડે વદન નિરખ્યું. ઊપનો આનંદ.' ૧૯
 વળતો રાજા બોલિયો. 'સાંભળ, સુખુદ્ધિ નાર !
 નીરકેરો, જાણ નિશ્ચે, નવ કરું અંગીકાર.' ૨૦
 તારા વળતી વદે વાણી. 'સાંભળો, મુજ કંથ !
 નીર ન ગ્રહો શા બણી ? તમો ચાલી આવ્યા પંથ. ૨૧
 વૃત્તાંત કહો વિસ્તારથી, યસહુ ભર્મ જેમ જણાય.
 કળી ન શકું કહ્યા પાખે. પકારણ ના પ્રીતાય. ૨૨

ગથલો.

કહ્યા વણુ નવ પ્રીછિયે સ્વામી ! વાત તમારા મનતણી.
 પ્રીછવીને કહો મુજને, પુરી અથોધ્યાના ધણી !' ૨૩

કડવું ૧૩

રાગ કેદારો.

વહાલી તે વનિતા વીનવે. ' સાંભળિયે, સ્વામી !
 નીર તજ્યું શા કારણે ? કહો, અંતરજમી ! ૧
 બ્રાંતિથકી વનને વિશે સુરભિવધ કીધો ?
 વણુબળયે કેા વિપ્રનો શું અર્થ ન સીધ્યો ? ૨
 હનન થયું શું નારીનું, સ્વામી, ૧અણુબળયાં ?
 કે ચૂક્યા સત્યથી તમે ? પ્રભુરાવ ! ૨રીસાણા ?
 કારણ નીર તજ્યાતણું મુને કહો વિસ્તારી.
 ચિંતાતુર દેખું અમે પતિ ! કાયા તમારી. ૪
 સાંસે પડીને કાં રહ્યા ? કંથ ! કારણ કહિયે.
 અદ્વયજીવિ અમળા અમે, તે તો ડના લહિયે. ૫
 વળતી વાણી બોલિયો રવિવંશી રીતે.
 ' વિસ્તારીને કહું. તમે ૪ પ્રીછને તે પ્રીતે. ૬
 સૂવર કેડે હું ગયો ચડીને રેવંતે.
 ધાઘ કરી ધાયો ધણું; મળિયો નકિ અંતે. ૭
 એમ કરતાં આવિયો મહાવન મોઝાર.
 તીરથ પુણ્યતણા વિશે દીઠો વિપ્ર તે વાર. ૮
 તેજે તન રહ્યું તપી. વેદ ભણતો મુખથી.
 નિહાળી જોતાં તેહને થયો મુક્ત મહા દુઃખથી. ૯
 વિપ્રને લાગ્યો પૂછવા, રહો સૂવરની ભાળ.
 વળતો તે વાણી વિસ્તરે. " શઠ થયો, ભૂપાળ ! ૧૦
 આવા તીરથને તજ ૫ શું જીવ પ્રત્યે ધાવ ?
 ભૂપતિ ! ભાવ કરી તમે શે છાં નવ નહાવ ! " ૧૧

૧ વણુ બળ્યે. ૨ રીધાણે. ૩ કળી ન. ૪ કહું હુંને. ૫ આહું તીથં તજ-ય-ને.

તેટલે સ્નાન ૧અમે કર્યું. રકરવું પુણ્ય વિચારી
આદર ઉસું કુંઘ આપવા તેડયા વિપ્ર ૪આચારી. ૧૨
“આપો જો તમા આદરે, કન્યા છે રે કુંવારી,
પરણાવો તે^૫. લાવિયે વર વારુ વિચારી.” ૧૩
હા કહેતાં જઈ લાવિયો. “પરણાવો આને.
સત્ય કર્મ નવ આદરો, અવતરિયા શાને?” ૧૪
વરકન્યા પરણાવિયાં. જે જોઇયે તે આપ્યું.
જે માગ્યું મુનીશ્વરે, સત્ય કરી તે થાપ્યું. ૧૫
મેં ગજ અશ્વ ભંડાર ત્યાં વળી રાખ્યે ન રાખ્યું.
ગિજમ સાથે આપિયું વાડવે જે ભાખ્યું. ૧૬
ભાર સવા સુવર્ણ તો હજી દેવું એને.
પાસે નથી. ક્યાંથી ગ્રહું? માગું જઈ કને? ૧૭
આણુ નિરંતર એહની સઘળે વિસ્તારી.
કેઇ પેરે હવે આપશું? સુણિયે સત્ય, નારી! ૧૮
વિસ્તારીને મેં કહ્યું. નવ રાખ્યું મનમાં.
દેવું દાઝે છે વિપ્રનું તારણી! આ તનમાં.’ ૧૯
વિપ્ર થયા તવ આકળા. બોલે બજે વાણી.
‘અસૂર થાય છે વાતમાં. મળી કર્મની કા’ણી! ૨૦
હા પે ના છે દૂંકડી^૬. કહો તો અમો જાઉં.
સાથે આવીને સરવથા મન સું પસ્તાઉં.’ ૨૧
નર નારી ચરણે નમ્યાં. ‘પ્રભુ! રીસ ન કીજે.
જેને પોતાનાં કીજિયે, અચાવીને લીજે. ૨૨
ગિછીનું લેઈ આપિયે, કાં રહિયે ગૂંચી?’
નારીતણા ભંડારની સુત લાવ્યો ત્યાં કૂંચી. ૨૩
નારીતણો ભંડાર તે ગિલાડયો જે વારે,
નિરખ્યા બહુ ઋષિદેવરા અખવાળો તે ધારે. ૨૪

તવ રાજા વિરમય થયો. 'ઋણ માથે છે મોટું;
 તારા વળતી વીનવે) નહિ બોલું બોલું. ૨૫
 રત્ન સુંદર ઘેર આપણે સુત શોભિત જોઈ,
 વેચીને ઋણ આપિયે, વળી વેચી^૧ આ દેહ. ૨૬
 દેશ તજીને ચાલિયે, જણ ત્રણે જ વાર.
 ત્રણેનાં તન વેચિયે ઋણ આપવા સારું. ૨૭
 સાથે ઋષિને તેડિયે ઉપમા દેઈ મોટી.
 વારાણસીએ આપશું. નહિ કરિયે ખોટી.' ૨૮

વિસ્તારી કહ્યું વિપ્રને. તવ બોલ્યા તે વાણી.
 'અર્થ સર્થો ! આપ્યું સહી ! સુખ પામ્યો પ્રાણી !' ૨૯
 વિનય કરીને પ્રીછગ્યા. 'વારાણસી જઈયે.
 દેહ વેચી ઋણ આપશું. અનૃણી અમો થઈયે.' ૩૦
 હરખીને પછે હા કહી, મન નિશ્ચય કીધો.
 રણિયાત જ થયા રાયજી. આપણો અર્થ સીધો. ૩૧
 જાણ કયું પ્રજા સર્વને, રહેજો સહુ સત્યપર.
 મંદિરને ત્રણે તજી ચાલ્યાં થઈ તત્પર. ૩૨

ગીથલો.

ચાલ્યાં તત્પર થઈર. પછે વોળાવા સહુ કો મળે.
 માયા પૂરણ રાય સાથે. વાળ્યું કોઈ ના વળે. ૩૩

કડવું ૧૪.

રાગ આદોલ.

ઝરાણી ડુંવર ને રાજન એ ત્રણે તન એ ૪ ચાલ્યાં વેચવા. ૧

૧ મારી. ૨ થયાં તત્પર ચાલવા. ૩ સ્વામી પુરતણો હરિશ્ચંદ્ર
 રાય એ. ૪ વેચવાં ચાલ્યાં જ એ.

કરતા સહુને વિદાય એ ૧ ક્રોધ માંહ એ ઋષિજી બોલિયા. ૨

હાળ

ઋષિજી બોલ્યા ક્રોધ સાથે. 'સુણો, રાય હરિશ્ચંદ !
ભૂષણુ ભલાં જે ભામિનીનાં, શે ન ૨આપાં મંદ ? ૩
ઉમમર્ધ્યા એ તે સમે ૪જવ દીધું કન્યાદાન.'
હર્ષ સાથે ભામિની પે અપાવ્યાં રાજન. ૪
'અમણુમાં એ રહ્યાં અંગે, સાંભળો, મુનિદેવ !
કૃપા કરો અમ ઉપરે. એ તમારાં અશ્વમેવ.' ૫
પહેરવા પાગરણુ માત્ર જ રહ્યાં તેને દેહ.
તોયે સત્ય ચૂકે નહિ, સાંભળો રાઘવ ! એહ. ૬

અયોધ્યામાં તે સમે બહુ થયો હાહાકાર,
મેલી મંદિર માળિયાં નીસર્યો જ્યારે બહાર. ૭
માનવીએ અન્ન તજિયાં, પશુ ચાર ન ખાય.
નગરવાસી સર્વ આવ્યાં જ્યાં હૂતો તે રાય. ૮
મળી ટોળે વર્ણુ સઘળી. નેત્ર જળની ધાર.
'અસંભવ આ શું થયું ? પુર તજે રાય ઉદાર !' ૯
લોક સર્વે પડે પંથે જેને પએ સું નેહ.
વઢે વાણી, પધારો આ વધી સહુના દેહ. ૧૦
વિનય સાથે વઢે વાણી મળી સઘળી નાત,
(સૌભરિ કહે) રાઘવ ! સુણો, તે કહું તમને જાત. ૧૧
વિપ્ર ને વળી વાણિયા ત્યાં, વ્યાપારી બહુ ભાત,
ઝાઝા ઝવેરી, ચોકશી, પારેખ, સોતી નાત, ૧૨
દોશી ને નાણાવરી, નેસતી, તેલી સત્ય,
સરૈયા, ગાંધી મળી સહુ કહે રાજ પ્રત્ય. ૧૩
પૂણીરુદ્રયા ને કપાસી સૂતરિયા સમવાય,
સુખડિયા શ્રીગોડિયાનું ગણ્યે ગણિત ન થાય. ૧૪

૧ બોલિયા ઋષિજી ક્રોધમાં એ. ૨ આખ્યાં. ૩ અર્પીઆં છે.
૪ જ્યાં. ૫ જે. ૬ શાહગોડિયાનું.

ત્રાગડ ને વાગડ વળી સોની અને સુતાર,
 માળી, તંબોળી અને બહુ આવિયા કુંભાર. ૧૫
 સોષ ને બહુ ભાડભુંજ, કુંસારાની કોડ,
 મળ્યા વણકર ખતરી, આવિયા દ્રોડાદ્રોડ. ૧૬
 ધાંચી, મોચી અને માછી, ટંકારા સમવાય,
 માદીર ને કડિયાતણે તો કલો પાર ન જાય. ૧૭
 આદીરના અંબાર આવ્યા, પેનાઇ, નગારી, નર્ત,
 સાબલિયા, સધળા મળીને બોલ્યા રાજ્ય ખરત. ૧૮
 કાંછિયા ને ઘોખી ધાયા. આવિયા સહુ કોય.
 ચીતારા ને મળ્યા કોળી છોહારા સું સોય. ૧૯
 ધૂળધોયા અને ધાંચા, જડિયાનો સમવાય,
 સરાણિયા ને ગોલા ગાંછા સાથરિયા કહેવાય. ૨૦
 ક્ષત્રી તો બહુ જાતના, ગંધર્વનો સમવાય,
 વણજારા સહુ કોય આવ્યા જ્યાં હોતો રાજ્ય. ૨૧
 રચમાર ને બહુ ચામડિયા, છીપાની બહુ નાત,
 રાયજી આલિયા જાણી લીધી પહેલી રાત. ૨૨
 કપાડી, બહુ કડબિયા ને ગળિયારા, ગોવાળ;
 પંચોલીનો પાર ન લાહું જેને મન છે કાળ. ૨૩
 ચૂડગર, સાગોટિયાની મળી ત્યાં સહુ જાત.
 બાળ જોખન વૃદ્ધ સહુ કો આવિયો બહુ સાથ. ૨૪
 રજપૂત ક્ષત્રી, વૈશ્ય કણ્ણી, શૂદ્ર નાના વરણ,
 નગરમાં કો નવ રહું કજેણે ન ચલવ્યા ચરણ. ૨૫
 રાય પ્રત્યે વહે સહુ કો વિનયવંતી વાણ.
 ‘રાયજી! મૂકી જતે કયમ રહે પ્રજના પ્રાણ ? ૨૬
 વતું છો, તો અમો આપું અંગ વેચી હેમ.
 કૂંડું ન કચિયે. કામ કરતાં પળે તમારો નેમ.’ ૨૭

વળી વાણી વદે મહા મુનિ 'વાળ તું આ લોક.
 મન આવે તે! વળે પાછા, કરો વાચા ફેક.' ૨૮
 પ્રજાને કહ્યું પ્રીછતી. 'તમે વળે સધળે સાથ.'
 વિનય સાથે વદે વળતું સર્વે જોડી હાથ. ૨૯
 'આધાર વણ ક્યમ અમે રહેશું? નીર વણ મછ જ્યમ,
 રાયજી! તમે તજી જાતે થશે અમને ત્યમ. ૩૦
 જ્યમત્યમ વહેલા આવજો તમે, સત્યવાદી રાય!'
 પ્રેમ સાથે પૃથક ભાગે સર્વ પડિયું પાય. ૩૧
 વાણી મુખથી ૧ કહી મીડી. 'જાતને રજાને ગામ,
 આણ છે ઋષિરાયની; તમે રહેજો તેણે હામ.' ૩૨
 સાથ સહુ કે વળ્યો ત્યાંથી વોળાવીને રાય.
 જવહે ધારા નયણ, સહુ તે પ્રાણ વહોણા જાય. ૩૩
 બીથલો

પ્રાણ વહોણા મળી સર્વે નગર તે આવ્યા ૪ વળી.
 હરિશ્ચંદ્ર રાય ચાલિયા. તેની વિપત કે ન શકે કળી. ૩૪

કડવું ૧૫

રાગ આદોલ.

ત્યાંથી ચાલ્યા તણ જણ એ ઋણ એ છૂટવા^૧ મુનિવરતાણું. ૧
 ચાલ્યા ઋષિજી સાથ એ હાથ એ નિજ ગ્રહીને કણવતું.^૨ ૨
 હાળ.

હાથે ગ્રહીને કણવતું^૩ મહારાજ પૂઠે ધાય.
 રવિ ઝાંખો થઈ રહ્યો. આ શું અસંભવ થાય? ૩
 વળી વિશેષે નિરખ્યા ઋષિજીએ માનવી તણ.
 આરતવંતા આવ્યા, જેના અણહાણા ચરણ. ૪

૧ કહો. ૨ રહેજો. ૩ નયણ ધારા વહે સહુને.
 ૪ વળી. ૫ છૂટવાને ઋણ. ૬ કરવડું. ૭ કરવડું.

પ્રારથ્યો જઈ પ્રીતિ સાથે વેગે રાય હરિશ્ચંદ.
 ‘આપ પનહી, પાય^૧ દાઝે. બિપજે આનંદ.’ ૫
 તત્ક્ષણે પનહી તજીને આપી વપ્રને તેહ.
 ‘ટળી છે તમ જોગની. પ્રભુ ! જીર્ણ પૂરી એહ.’ ૬
 ‘અણુહાણાં છે,’ વિપ્ર બોલ્યો, ‘પુત્ર ને મુજ નાર.
 સુત નારની રૂપનહી અપાવે, સુખી થાઉં અપાર.’ ૭
 કહેનાં વાણી હરખી બેલ્યાં નારી ને રાહીદાસ.
 ‘લીજિયે આ પ્રભુ ! પનહી. જયમ પહોચે આશ.’ ૮
 જીર્ણ છે બહુ દિનતણી એ. મ કરશે મન રીસ.’
 મન તે ત્રણનું નવ ચળ્યું. તમો સાંભળો, જગદીશ ! ૯
 પ્રહી પનહી જણાં ત્રણે ગયાં તેણી વાર.
 અણુહાણાં રઘુભૂપ ! ત્રણ એ^૩ ચાલિયાં નિરધાર. ૧૦

વિશ્વામત્રે ક્ષયપતો તન આરાખ્યો તતખેવ.
 ‘તાપ તું પરિપૂર્ણ કરજે કહું છું અશ્વમેવ. ૧૧
 બારે આદિત્યતણે તેજે કરજે તું પરિતાપ.
 નહિ તપે, તો સર્વથા હું દમ્ભશ તુજને શાપ.’ ૧૨
 હરખડચો મનને વિષે રવિ, સર્વકર્તા જેહ.
 શાપતો જય મન ગણીને તપ્યો પૂરણ તેહ. ૧૩
 ધરા થઈ ત્યાં વાહ સરખી. ઘણું ઈદાઝે ત્રણ ત્યાં ચ.
 કદીએ પાળાં ન પળિયાં તે પનહી પાખે જન્ય. ૧૪
 ચરણ દાઝે, તરફડે, પણ નહિ મનમાં ખેદ.
 છળ પડે નાહ તેહ, રાધવ, એહ વાણી વેદ. ૧૫
 વળી મુનિએ રચી રચના; દાધે ન મૂકે સત્ય,
 જોખરુ ત્યાં સરાંજયા બહુ ખૂંચવા નરપત્ય. ૧૬

કંટક ભાંજે પાપ અણુહાણે, ન ચાલ્યું જાય.
 પાપ પામે થયું આહું દૈવ દુઃખ^૧ ઊપાય. ૧૭
 તરફડે સુત તારુણી ત્યાં, વળી ત્રીજો રાય.
 તેનાં દુઃખે ધરા ધૂળે; ખમ્યું તે નવ જાય. ૧૮
 કષ્ટ એવું પડ્યું આવી, તોય ન ધર્યું મન.
 વળી આઘો ચાલિયો તે હરિશ્ચંદ્ર રાજન. ૧૯
 એમ કષ્ટ થતાં યર રાજ રહ્યો ધર્મે તેહ.
 ધીરજ આણી સર્વ ખમિયું જોહ પડિયું દેહ. ૨૦

વળી મુનિએ રચ્યું પ્રેમે માયા કેરું પરવ.
 ધર્મરાયને જાણુ થઈ; તે સામગ્રી લાગ્યો સરવ. ૨૧
 એજગ્રીવાસિત નીર નિર્મળ, ઉપરે મુખવાસ.
 ‘રાયજી ! હ્યાં તમે આવી ખાઓ ની ક્ષણુ આમ. ૨૨
 આ પરવ. સુંદર અરણ્ય માંહે, પવિત્ર પૂરણુ નીર,
 ઉપકાર અરથે કરી. રાયજી ! સુણો, ધર્મશરીર ! ૨૩
 પીઓ સુંદર નીર પ્રેમે, દેહી શીતળ થાય.’
 વાત એવા સાંભળીને ગોલિયો મુખ રાય. ૨૪
 ‘નીર નહિ લઈયે અમે. સાંભળો, પરવી, વાત.
 સવા ભાર સુવર્ણ મુને દેવું છે સાક્ષાત. ૨૫
 ઝણુ છૂટયે વિપ્રકેરું અમે. લેશું નીર.
 પ્રતિજ્ઞા કાઢી અમે. સાંભળો, ^૪ મારા વીર !’ ૨૬
 તે સમે તે મહા મુનિવર ગુપ્ત ચાલ્યા જાય.
 વળી પરવી ગોલિયો. ‘તમે સાંભળો ની રાય ! ૨૭
 કાણુ દેખે નીર લેતાં ? મહા મોહું વન.
 ગમન નથી કે નરતાણું. તું નીર લે, રાજન !’ ૨૮

૧ પડ્યું આવી જીવો દૈવ. ૨ એમ કરતાં તોય. ૩ કરી ઉપકાર
 ને સાંભળો, તમે ધર્મ શરીર. ૪ પ્રતિજ્ઞા પ્રીતી કરી, સાંભળો.

વળતો વાણી વહે રાજ. 'એ શું બોલ્યા, દક્ષ !
 સર્વ જાણે વિશ્વવ્યાપી પ્રભુ. છે પ્રત્યક્ષ. ૨૯
 કાળિયે તે સર્વ જાણે જોણે નિરમી કાચ.
 વાત મોકા નીર લેવાતણી.' મુખ કહે રાય. ૩૦

એમ કહીને રાય પળિયો. પંથ પડિયો જ્યાં ય.
 પૂંઠેથી ત્યાં રહી આવી તારા. દુઃખ ન માય. ૩૧
 તારુણી દેખી બોલિયો પરવિયો પ્રેમે વાણુ.
 'નીર પીને ગથો આગળ રાય ચતુર સુગણુ. ૩૨
 શો સગો તે બા ! તમારે ? કહો જસહજે વાત.'
 'કંથ મારો સૂર્યવંશી જેની બહુ છે ખ્યાત.'
 'ધણો તરસ્યો તેહ આવ્યો; પીધું શીતળ નીર.'
 વહે તારા 'શું કહો છો ? નીર ન પીએ ધીર. ૩૪
 દેહ પડતે સૂર્યવંશી ન પય કરે અંગીકાર.'
 એમ કહીને પરવ મૂકી નીસરી તે નાર. ૩૫
 કંથ કેડે કામિની તે પંથ જોતી જાય.
 ત્યારપૂઠે દુવર આવ્યો ધણું દુખિયો કાચ. ૩૬

પરવિઓ કહે. 'ગયાં આગળ રાય રાણી જેહ,
 આવ્યાં તરસ્યાં તોય પાખે ધણું પાન્યાં છેહ. ૩૭
 નીર નિર્મળ પરવકરું પ્રેમે પીધું બે ય.
 શાં સગાં તે રતમારે ? બાઈ ! કહો મુજને તે ય.' ૩૮
 'પિતા ને વળી માત મારી આગળે જે જાય.
 નીર ન પીએ સરવથા તે, પ્રાણુ ઝજોય પળાય.' ૩૯
 પરવિયો કહે. 'નીર તેણે લીધું હાં નિરધાર.
 તમે બાળક ! વારિકરો કરો અંગીકાર.' ૪૦

‘જ્ઞાને કહો છો વાત જૂઠી ? તે ન પીએ નીર.
અમો તેના પુત્ર કહાવું. નીર ન પીઈ, વીર ! ૪૧
સૂર્ય જોગે પશ્ચિમે, વળી સાયર મૂકે માન;
પણુ સ્વપ્નમાં એ નીર નિશ્ચય નવ પીએ રાગન.’ ૪૨
રોહીદાસ ચાલ્યો ત્યાંચકી. તે માત પૂઠે જાય.
તૃષાતુર ને તાપ પૂરણુ, તેહ કેમ ખમાય ? ૪૩

વિશ્વામિત્રે મન વિમાસ્યું. ‘છળ પડે નહિ રાય.
સાહસિક ને સત્યવાદી છેતર્યો નવ જાય.’ ૪૪
રાનવગડે નિરમિયો એક કલ્પવૃક્ષ જ સાર.
જાયા સુંદર ૧ તેતણીએ ઠર્યો રાય લગાર. ૪૫
મોર રહ્યા છે મધમઘી. ત્યાં રહ્યાં આવી ત્રણુ,
પુત્ર તારા અને રાજ સદા શુભ આચરણુ. ૪૬
તેણે સમે ઋષિ બોલિયા. ‘મુને ક્ષુધા લાગી અત્ય.
રહ્યું જાતું નથી.’ કહે તે. ‘મૂક પત્ય’ નરપત્ય ! ૪૭
રાયે વિમાસી જાંચુ જોયું. પડી બોળે સાખ.
મોરમાંથી પડી તૂટી. એ ધર્મનો પરિપાક ૪૮
‘સ્વામીજી ! સંતોષ આણી કરો અંગીકાર.
તમ થાળે ભાવ સાથે, ધર્મના અવતાર !’ ૪૯
વળતા તે મુનિ બોલિયા. ‘મુને એટલે શું હોય ?
આહાર પૂરણુ થયા પાખે કયમ રહે નર કોય ?’ ૫૦
રાયજી કહે. ‘સત્ય, સ્વામી ! સમય જોવો આજ.
સંતોષ આણો મન વિશે. તમે સાંભળો, ઋષિરાજ !’ ૫૧
સંતોષ સાથે ધૈર્ય વળગ્યું; ધૈર્ય ત્યાં છે સત્ય;
સત્ય કારણુ નીર તજિયું. પદે મુખ નરપત્ય. ૫૨

ગિયલો.

વઢે મુખ નરપત્ય. 'નિચે ચાલિયે હવે સર્વથા.'

પરિવાર સાથે પહોતા કાશી. કહી મારગની કથા.

૫૦

કડવું ૧૬

રાગ રામગ્રી.

'આવ્યું પુર વારાણસી. સુણો, સ્વામીજી !'

એમ બોલે હરિશ્ચંદ. 'કહું શિર નામી જી.

વેદતણી છુનિ થાય છે. સુણો, સ્વામીજી !

તેથી ઉપજે અતિ^૧ આનંદ. કહું શિર નામી જી.

૧

શિવ સ્થાનક દાસે ઘણાં. સુણો, સ્વામીજી !

તેણે ધન્યતણો નહિ પાર. કહું શિર નામી જી.

રએને કૈલાસતી ઉપમા. સુણો, સ્વામીજી !

સુખિયા અહિં વર્ણુ અઢાર. કહું શિર નામી જી.

૨

ગંગાતટ રણિયામણું. સુણો, સ્વામીજી !

સુણિયે ધર્મની વાત. કહું શિર નામી જી.

એસમ પુરીમાં શોભિતી, સુણો, સ્વામીજી !

કાશી પુરી સાક્ષાત. કહું શિર નામી જી.

૩

સહુ કો પુરીમાં ચાલિયે. સુણો, સ્વામીજી !

તમે આગળ થાઓ ની, મુન્ય ! કહું શિર નામી જી.

અમ માટે દ્વખિયા થયા, સુણો, સ્વામીજી !

તે ભરવાને ધીર મન. કહું શિર નામી જી.

૪

પંથે પ્રભુ ! પાળા પળ્યા. સુણો, સ્વામીજી !

હુધા ખમી, સુખણ ! કહું શિર નામી જી.

જે જે વાયક મેં કહ્યાં, સુણો, સ્વામીજી !

તે કીધાં સર્વ પ્રમાણ. કહું શિર નામી જી.

૫

દુઃખે અમારે દાઝિયા. સુણો. સ્વામીજી !
 જાણ્યું, ઋણ છૂટે જૂપ. કહું શિર નામી જી.
 તેડી આવ્યા જાળવી. સુણો, સ્વામીજી !
 પરિપૂરણ સત્યસ્વરૂપ ! કહું શિર નામી જી. ૬
 વિવેકે વિક્રય કરો. સુણો, સ્વામીજી !
 એણી વાતે મોટું પુણ્ય. કહું શિર નામી જી.
 અમ ક્ષર્મ રહેશે તમ વડે. સુણો, સ્વામીજી !
 શું કહિયે ઘણું, મુન્ય ? કહું શિર નામી જી. ૭
 વિવેકે વિક્રય કરો. સુણો, સ્વામીજી !
 એ વાતે ફળ હોય. કહું શિર નામી જી.
 ઉપકારી તમો અવતર્યા, સુણો, સ્વામીજી !
 પરહિતકારી જોય. કહું શિર નામી જી. ૮
 સ્થળ વારુ જોઈ તમો, સુણો સ્વામીજી !
 આપો અમારી દેહ, કહું શિર નામી જી.
 પોતાનાં જાણી કરો, સુણો, સ્વામીજી !
 કામ અનોપમ એહ. કહું શિર નામી જી. ૯
 જ્યમત્યમ એ ઋણ છૂટિયે, સુણો, સ્વામીજી.
 સવા ભાર સુવર્ણ. કહું શિર નામી જી.
 અમો કાંઈ એ નવ લાઈ. સુણો, સ્વામીજી !
 અહું તમારું શરણ. કહું શિર નામી જી. ૧૦
 પાણુ અહી નવ મૂકિયે. સુણો, સ્વામીજી !
 તમો પરઉપકારી નાથ. કહું શિર નામી જી.
 આદિ અતે અતે તમો. સુણો. સ્વામીજી !
 રમૂકયો નહિ અમ સાથ. કહું શિર નામી જી. ૧૧
 ત્રણે ચરણ અહી રહ્યાં. સુણો, સ્વામીજી !
 તમો માત ને તાત. કહું શિર નામી જી.

સગપણુ સાચું તમતણું, સુણો, સ્વામીજી !
 શું કહિયે ધણી વાત ? કહું શિર નામી જી. ૧૨
 રીઝવી અમો જાણું નહિ. સુણો, સ્વામીજી !
 અસંનપણે અજ્ઞાન. કહું શિર નામી જી.
 કૃપાસિંધુ ! કૃપા કરો. સુણો, સ્વામીજી !
 એમ વિનય કરે રાજન. 'કહું શિર નામી જી.' ૧૩

ઊથલો.

વિનય સુણિયો રાયકરો. ચાલ્યા તવ પુરમાં સહી.
 (સૌભરિ કહે) રાવવ ! સુણો, ચોટે સહુ ચડિયા વહી. ૧૪

કંઠવું ૧૭

રાગ રામગ્રી.

ચોટે ઊભા તે જણુ ત્રણુ જી. જોવા લાગી ત્યાં સર્વ વરણુ જી. ૧
 ઢાળ.

જોવા લાગી વરણુ સત્રણી નિરખી નૌતમ રૂપ.
 પડે ૧કળ ના કળા જોતાં. એન સંધળાં ભૂપ. ૨
 રચનજળ વિણુ ગયાં સુકી. કાંતિ થઈ છે હીન.
 ખોલી થોડું શકે મુખથી; સાદે થયા છે ક્ષીણુ. ૩
 થયા વિસ્મય નગરવાસી દેખી રાયની કાંતિ.
 પૂછવા સમરથ મળ્યા જન મન પામી બ્રાંતિ. ૪
 એક વણિકને રાયજીએ પૂછિયું નિરધાર.
 'માનવી વેચ્યાતણો હાં કાણુ છે પરકાર ? ૫
 કેમ જણે લોક અમને વેચવાનાં પાત્ર ?
 વિસ્તારીને કહો ત્યમ કરું જ્યમ લહે પ્રાણીમાત્ર.' ૬
 વણિક વળતો વદે વાણી. 'સાંભળો એ વાત.
 ધાસપૂજા ધરી મસ્તક રહેવું જોડી હાથ.' ૭

૧ ન કળના કળિ જોતાં. ૨ જળ વિના દેહ ગયાસુકી.

- વેળાવી તે વણિકને પછે રાયે તેડયો પુત્ર.
 વેગે વિવેકે આવિયો જે લહે ધર્મનું સૂત્ર. ૮
- વઢે વાણી કુંવર મુખથી. 'વતું છો, મહારાજ !'
 'લાવો ની પૂજા ખડતણા ઊતાવળે જઈ આજ.' ૯
- ચતુર ચાલ્યો નમી ચરણે ગયો શવરી દ્વાર.
 કોલણુ છે પણ નહિ કલ્મષ; ધર્મનો અવતાર. ૧૦
- રોહીદાસ કહે 'સુણો વીનતી તમો, અમારી ૧ માત !
 ખડના પૂજા તણુ લેવા મોકલ્યો હું રતાત. ૧૧
- ઝળેટલે વિક્રય હોય ચાતો તેટલા લ્યો દામ.
 ઊતાવળ કરી આપો તે જ્યમ સરે મારું કામ.' ૧૨
- વળતી કોલણુ વઢે વાણી. 'એમ જ લેઈ જાય.'
 કુંવર કહે. 'એમ લેઈ જતાં ધર્મ મિથ્યા થાય. ૧૩
- મારા કરની મુદ્રિકા બાપ ! આપું તારે પાણુ.
 પછે પૂજા ખડતણા હું લેઈ જાઉં, જાણુ.' ૧૪
- કુંવર આપી મુદ્રિકા લેઈ ચાલ્યો પૂજા પાણુ.
 જડી છે જુગતે કરી તે રત્ન નાના ૪વાન. ૧૫
- શવરીએ જઈ ઝવેરીને દેખાડી નિરધાર.
 મૂલ સુણતાં થઈ વિરમય ધાઈ પૂઠે નાર. ૧૬
- આવતી દીડી વેગળેથી, થયો વ્યગ્ર તવ રાય.
 કુંવર તેડ્યો રાયજીએ. ધસી નમિયો પાય. ૧૭
- ક્રોધ સાત્ત્વિક ક્રોધ રાયે. 'પૂજા લાવ્યો કયમ ?
 હલફલી કોલણી આવે, લાવ્યો ઊતાવળે ત્યમ !' ૧૮
- વળતી વાણી બોલિયો રોહીદાસ કુંવર સુજાણુ.
 'મુદ્રિકા આપી લેઈ આવ્યો, સૂર્યવંશી ભાણુ ! ૧૯

નહિ વરાસે પુત્ર તમારો. ધીરજ રાખો, રાય ! '
 શવરી અતિ ઊતાવળી તે પડી આવી પાય. ૨૦
 'સ્વામી ! આ મુદ્રિકા લીજો. છાજે તારે પાસ.
 હાં અધિક ઓછું લાજિયે, તો થાય નિશ્ચય નાશ.' ૨૧
 'વહેવારનું રાખી વધતાની નીરે ગૌને ચાર.'
 વચન રાયનાં સાંભળી શવરી વળી નિરધાર. ૨૨
 નીરાવી નૃપતિ વહોણી દ્રવ્યની જે થાય.
 જાણજો રઘુનાથજી ! તે ગાની જ કહેવાય. (?) ૨૩
 પછે રાયે ત્રણ પૂજા પેહોંચી આપ્યા તેહ.
 ધરી મસ્તક રહ્યાં ત્રણે વેચવાને દેહ. ૨૪
 સલવાદી સર્વ જાણે પૃથ્વીકેરે રાય,
 જુઓ ગતિ આ દૈવકેરી, કાશીએ વેચાય ! ૨૫
 કીધું કર્મ જ ભોગવે, એ લખ્યો વેદે ધર્મ.
 પાપ જેને નવ મળે તે ભોગવે આ કર્મ. ૨૬

ઉચ્ચો.

ભોગવે રાય હરિચંદ્ર જે, કાય તે ન શકે કળી.
 મુનિ પ્રત્યે ત્રિશંકુનો તન ઓલિયો પ્રેમે વળી. ૨૭

કડવું ૧૮

રાગ સારંગ.

હરિશ્ચંદ્ર રાય ઓલિયો. 'તમે સાંભળો, ઋષિરાય રે !
 લાવો ધરાક ઊતાવળું જ્યમ વિક્રય નારી થાય રે.' ૧
 ઋષિ વાયક રાયના મુણી ચાહ્યા તેણી વાર રે;
 વેશ્યાવીથી સંચર્યા; આવ્યા વિમળાને દ્વાર રે. ૨
 તારુણીએ આદર કરી મુનિ ખેસાડ્યા આસન રે.
 વળતું ઋષિજી ઊચર્યા. 'તું સાંભળ વિમળા ? વચન રે. ૩

આવ, અપાવું હું તુને એક ચતુરા સુંદર જાત રે.
 દ્રવ્ય હોયે રોકકું, તો આવ મારી સાથ રે. ૪
 ગણિકા વાત સુણી વદે. 'તમે સાંભળો, ઋષિરાય રે!
 હરિશ્ચંદ્ર પ્રતાપથી નથી દ્રવ્યની કમીના વ રે.' ૫
 મુનિવર સાથે સંચરી વિમળા ગછ તે ઠાર રે.
 દૂરથી ઋષિએ દાખવી તારુણી યૌવનભાર રે. ૬
 કાંતિ પ્રભાકર કાટિની. નયણું તે પરમ વિશાળ રે.
 વદનકળા જાણે શશી. ઓપિત અદ્ભુત ભાળ રે. ૭
 ઉર ભુજ કટિતટ રૂડાં. જંઘાની શોભા અત્ય રે.
 પિંડી ચરણ ને આંગળીની શોભા રૂડી સત્ય રે. ૮
 શિખથી નખ લગે સુંદર રૂપ મનોહર સાર રે.
 પાગરણ પહેરું એકલું. ઝશોભતી વણ શણગાર રે. ૯
 રીઝી ગણિકા સર્વથા. 'તારુણી કેા સત્પાત્ર રે;
 મન વિમાસે માનિના, 'એ નહિ ઘર સરખી જાત રે. ૧૦
 ભૂપતણી એ ભામિની કયમ રહેશે મારે દ્વાર રે?
 વળી જાઉં હું? કરવું ઘટે શું? ૪' વિચારે મન નાર રે. ૧૧
 વનિતા ખીલી ઉચ્ચરે. 'ઋષિ! એ આ ભડતી નાર રે;
 કયમ લીજયે એને અમો, જેનો ન લલિયે પાર રે?' ૧૨
 વિપ્ર વદે. 'વનિતા! ૫ તું તારા મનથી ખીલ નિવાર રે.
 હું વેચું છું મન ભાવતે તું તારુણી! મૂક વિચાર રે.' ૧૩
 પ્રમત્ર થઈ પછી આપિયું ત્યાં અર્ધ ભાર સુવર્ણ રે.
 તારા સોંપી તેહને, જેનું છે શુદ્ધ આચરણ રે. ૧૪
 ગણિકા લેઈ નારને ચાલી પોતાને દ્વાર રે.
 તેણી વેળા તે બોલિયો મુનિ પ્રત્યે રાય ઉદાર રે. ૧૫

૧ ચતુરાંચતુર સુજાણ રે. ૨ દ્રવ્યનો વાંક રે. ૩ ને સત્યતણો, શણ-
 ગારરે. ૪ વળી શું કરવું ઘટે, એમ. ૫ સુણો વું મનથી.

‘પહોતું તમોને સર્વથા સુવર્ણ અર્ધો ભાર રે?’
મહામુનિએ વાણી સાંભળી મુખ હા કહી નિરધાર રે. ૧૬

ગણિકા ઘેર ગયાં સતી તે મહા મનોહર તેજ રે.
આવ્યા ૧બહુ ત્યાં નિરખવા મન માંહે ૨પૂરણ હેજ રે. ૧૭
તારા રાણી વિસ્તરે. ‘બાઈ! કહો તમ ધરનું^૩ કામ રે.
ધર્મ રહે ત્યમ આલવું, કરવું સર્વે કૃત્ય ધામ રે.’ ૧૮
વિમળા કહે ‘પહેરો તમે બાઈ! ચીર પટોળાં સાર રે.
ભૂષણ પહેરો ભાવતાં, મોતીકેરા બહુ હાર રે. ૧૯
મુખ ભાવતાં ભોજન કરો. ખેડાં રહો આંગણ બહાર રે.
વતું ન કરવું કો સમે. નિત્ય પાનનો અંગીકાર રે. ૨૦
શ્યામ શિરોમણિ પોઢવા. ભોગવો ભલા ૪ભરથાર રે.
જેણી વેળા જે જોષએ, તે કરજો અંગીકાર રે.’ ૨૧
વાત સુણી વિસ્મય થયાં. ‘આ શું બોલ્યાં ઉત્પાત રે?
આજ તૂટી પડે નહિ, જ્યારે કાઠો આ વાત રે!’ ૨૨
સૂર્યની સ્તુતિ કરે, વહે નયણે આંસુ ધાર રે.
‘પાપહારક, દુઃખનાશક! હું છું અબળા નાર રે. ૨૩
તિમિરહરણ સુત કસ્યપના! તમો અબળાના આધાર રે.
આવીને ઊતાવળા શે ન કરો મારી સાર રે? ૨૪
પેર કરો પુત્રી ગણી, મુને મૂકાવો ૫સ્થળ આ ય રે.’
સ્તુતિ માની મનને વિશે રવિ કરે પરમ ઉપાય રે. ૨૫
કપિ રૂપ કરી બહુ ચર મોકલ્યા ગણિકા દાર રે.
દુષ્ટમતિને ત્યાં ગ્રહી કીધી નકટી નિરધાર રે. ૨૬
ખેદ થયો મનને વિશે જે ‘૬આવી તેની બહાર રે!
‘જો એને ધરે રાખિયે, તો દેહ પડે આ વાર રે.’ ૨૭

૧ સહુ. ૨ નિપુણ જેહરે. ૩ સ્થલનું. ૪ ભોગવને ભલો.
૫ આ કામરે. ૬ હારી તેણી વારરે.

લઈ તારાને નીસરી. જઈ પહોતી ઋષિની પાસ રે.'
 'આપો 'વસુ અમારહું. આ લીજે તમારી દાસ રે. ૨૮
 વહોયાનું કૃણ પામિયાં ! તમે કાધો બહુ ઉપકાર રે !
 આપો, તો પાછી વળું, સારું હેમ અર્થો ભાર રે.' ૨૯
 આપ્યું હેમ જ તત્કણે તે ગણિકા લેઈને જાય રે.
 કોધે મન ધીકયું ધણું. દિજ તે સમે દુઃખી થાય રે. ૩૦
 'સમય નહારીતો જીઓ ! કહીં કામ નથી જગ માંભ રે.'
 કાપે રાય પ્રત્યે કહે. 'અમો એસી રહેયું હાં ય રે. ૩૧

ગિથલો.

એસી રહેયું અમો. તમો જે જાણો તે શે નવ કરો ?
 હા પે ના છે રૂઢકડી. શે પેર એ નવ આદરો ?' ૩૩

કડવું ૧૯

રાગ રામગ્રી.

ઋષિ કેરાં ક્રોધવચન જી સુણી દુખિયો થયો રાજન જી. ૧

ઢાળ.

રાય મનમાં થયો દુખિયો. 'કાણુ કરવી પેર ?
 શ્રમ કર્યો તે થયો મિથ્યા. વાત સઘળી ઘેર.' ૨
 નિલવટે ધર્યો પાણુ રાયે, હારી બેઠો જ્યમ.
 તેણે સમે હાં આવિયો એક વિપ્ર તે હરિશરમ. ૩
 બ્રહ્મવાદી, શાસ્ત્રવેત્તા. ધણું વાર્ધક્ય દેહ.
 લેવાને એ થયો તત્પર. બોલિયો મુખ તેહ. ૪
 'આ સુંદરી શું વેચવાને તમો બેઠા ત્રણ ?
 કહો સાચું શુદ્ધ પક્ષે, શું લેવું સુવરણ ?' ૫

વઢે ઋષિજી. ' તારુણીનું મૂલ તાં અર્ધ ભાર.
 અર્થ હોય, તો સેવા કારણ કરો અંગીકાર. ' ૬
 સુવર્ણ આપ્યું અણાવીને. લીધી તારા નાર.
 કુંવર રોવા ધણું લાગ્યો. હજ્યો ધરણ મોઝાર. ૭
 ધસી માતા. લીધો ખોળે. ' રોતો રહે, રે બાળ !
 ભોગવિયે ભલી ભાત સું જે લખ્યું ભૂધર ભાલ. ' ૮
 હધયા સાથે ધણું ચાંપ્યો. ' માવડીના પ્રાણ !
 રોતો રહે, રે બાળકા વહાલા ચતુર સુજાણ ! ૯
 ઊઠિયે, આધાર મારા ! ' નાંખે પત્રે વાય.
 ઓવારણાં બહુ આદરે તે કરે દુખણી મા ય. ૧૦
 વચન મીઠાં કહે માતા. ' રહેજો રાગ શરણ.
 પિતા કહે તે કુંવર ! કરજો. રખે ૧ચુકા ચરણ. ' ૧૧
 (સૌભરિ કહે) રાધવ ! સુણો એ ભવિષ્ય છે હોનાર.
 સપરાણા^૨ રાયની બેટડી હરિશ્ચંદ્રકેરી નાર, ૧૨
 ન હતું દીકું આંગણું તે આવી પરને ઝાાર.
 વેચાણી હૂતી સહી તે સતી વેચ્યા દાર. ૧૩
 રોહિદાસ દીઠો હરિશર્માએ. દયા આવી મન.
 ' માતા વણ કયમ જીવશે એકલો બાળ અમન ? ૧૪
 લેઉં એને હેમ આપી; ટળે માત વિયોગ.
 પાતરી નિત્ય લાવશે ઘેર શિષ્યને મંયોગ. ' ૧૫
 પૂછીને પા ભાર આપ્યું પુત્રનું સુવરણ.
 તારા સું ૪રોહિદાસને લેઈ ગયો વ્રાહ્મણ. ૧૬
 હરિશર્માને ઘેર જઈને ઠંપી. તેણી વાર.
 રાય કહે. ' પહોતું તમને સુવર્ણ પોણા ભાર. ૧૭
 હવે થાઓ ઊતાવળા વેચવાને મુજ દેહ.
 કારજ એ છે ધર્મનું. તમો રખે દેતા છેહ. ૧૮

ઉપકાર કીધો આટલો. છે રહ્યું થોડું કામ.
વાત રહેશે દેશમાં ને થશે પ્રૌદું નામ. ૧૯

ગિલ્લો.

થશે પ્રૌદું નામ. ઋષિજી! મુને વેચી દીજિયે.
ભાર અર્ધો રહ્યું દેવું. કરી વિક્રય લીજિયે.' ૨૦

કડવું ૨૦

રાગ ધનાશ્રી.

વાત સાંભળી મુનિ વિમાસે જી. મમતા ના રહી; પડિયા સાંસે જી. ૧

ઢાળ.

સાંસે પડિયા એહ ૧ અતિશે. 'છળ પડ્યો નહિ ભૂપ.	
સ્તબ્ધવવાને સત્ય ધારણ કર્યો નાના રૂપ.	૨
એક અદ્ભુત ઊપજે આ સમે સખણી પેર.	
કરું વિક્રય એહનો જઈ નીચકેરે ઘેર.	૩
અન્ય ઉપાય ન ઊપજે. હવે એહ કરવું કામ.'	
તેવો ભાં હરિશ્ચંદ્ર રાજા બોલિયો, સુણો, રામ !	૪
'શીઘ્ર થઈયે, મહા મુનિવર ! અસુર થાયે આજ.'	
અનામકને ઘેર ગયા તે મહામુનિ દ્વિજરાજ.	૫
સ્વચ્છાતિમાં વયે વડપણ, દ્વંદ્વો જેનું નામ,	
કહે વાણી મુનિ પ્રત્યે. 'પાવન કર્યું મુજ ધામ.	૬
કશે કારણ ભાં પધાર્યા, સુભગરૂપ સુખણ ?'	
વિનય સાથે વદે વાણી બોલો જોડી પાણ.	૭
મુનિ બોલ્યા પ્રેમ સાથે. 'તુને કરું ઉપકાર.	
અપાવું એક દામ સુંદર ધર્મનો અવતાર.	૮

સેવા કરશે સેવકભાવે; રહેશે મહાશ્મશાન;
 રીત લેશે તમારી તે; નથી મન અભિમાન. ૯
 ગરથ ગાંઠે હોય હવણાં, થાશે તો તે કામ.
 સુવર્ણ અર્ધો ભાર તેને છે લેવાની હામ. ૧૦
 વઢે વાણી સુણી દૂદો. 'સાંભળો, મહામુન્ય !
 પરતાપે હરિશ્ચંદ્ર રાયને મારે છે અલેખે ધન. ૧૧
 દ્રવ્યની સંખ્યા ન મારે. સાંભળો, મુનિદેવ !
 હરિશ્ચંદ્રકેરું પુણ્ય તે છે. માનો અવશ્યમેવ.' ૧૨
 દૂદો અનામિક ઋષિ સાથે આવિયો તે ઠાર.
 દ્વરથી દેખાડિયો. ૧રાય ધર્મનો અવતાર. ૧૩
 જોઈને વિસ્મય થયો. 'આ તેજપુંજનું' ધામ.
 ભાર વડપણ તણો દીસે. કાણુ માંડ્યું કામ ? ૧૪
 કાંતિ કામળ. મધુર વાણી. સત્યનો અવતાર.
 કશે કારણુ દેહ વેચે અસંભવ નિરધાર ? ૧૫
 એ અમૂલક રત્ન કહિયે; ન છાજે મુગ્ય બાર.
 વહોરવાની વાત ખોટી.' કર્યો મન નિર્ધાર. ૧૬
 ઋષિ પ્રત્યે વઢે વાણી મન વિચારી તેહ.
 'શમશાન મારું સરવથા શું જાળવે, પ્રભુ, એહ ?' ૧૭
 તે વાત થાતી સુણી કર્ણે ખોલિયો તવ રાય.
 'સરવે કરશું.' જાણકી તું મુને લેઈ જા. ૧૮
 વિપ્રના ઋણથી મુને મૂકાવ દૂદા ! સત્ય.
 નીચા થઈને સ્વતંત્ર સધળું કરીશું નિત્ય પ્રત્ય. ૧૯
 દૂટે ઋણ, તો સર્વથા અવતાર થાયે ધન્ય.
 ધણા દિનથી કષ્ટ પામે, પધારે ઉધર મુન્ય. ૨૦
 દાસ થઈને સર્વથા હું કરીશ તારું કામ.
 ઋણપાશ મારો છોડવે, તો થાય તારું નામ.' ૨૧

દયા આવી અનામિકને. આપ્યું અર્ધો ભાર.
 રાયજીને લેઈ ચાલ્યો અનામિક નિરધાર. ૨૨
 રાય વળતો વઢે વાણી. 'સાંભળિયે, ઋષિરાજ !
 સવા ભાર સુવર્ણ પહેલું માનજો, મુનિ, આજ. ૨૩
 જાયલો.

૧ માનજો, મુનિ ! આજ ઋણથી થયા ઉત્તીરણ અમો.
 વિનય સાથે એહ માગું, રજો વિસારો તમો.' ૨૪

કડવું ૨૧

રાગ રામગ્રી.

૨ લખિયા વિધિએ લેખ, તે તો કેમ^૩ ટજે ?

૪ ચાલે ના તલભાર દેવના આગજે. ટેક.

સત્યવાદી ને પ્રજાપાલક, દુઃખહર, સુખદાય રે,
 ધરા ઉપર ધરણીપાલક એવો નૃપ નહિ થાય રે. લખિયાં ૧
 (સૌભરિ કહે) સુણો, રામજી ! જીએ દૈવનું સૂત્ર રે.
 અપરાધ વણ દુઃખ ભોગવે ત્રિશંકુ રાયનો પુત્ર રે. લખિયાં ૨
 જેને આસન પાલખી, પાળો નહિ કો દિન રે,
 અણુહાણા પાગે ચાલિયો તે હરિશ્ચંદ્ર રાજન રે. લખિયાં ૩
 તારા તારુણી તેહની^૫ જગમોહની અવતાર રે,
 સ્વવન તો નથી નિરખિયું તે ગર્ભ વિદેશ મોઝાર રે. લખિયાં ૪
 ભાવ સું ભજતી ધણું શણગાર સોજે દેહ રે,
 તે એક વસ્ત્ર સું પરવરી, મન ધણું પામી છેહ રે. લખિયાં ૫
 કુંવરજી કોડામણો રોહીફાસ જેનું નામ રે,
 કરણી જોજો કરમની ! મૂક્યું તેણે ધામ રે. લખિયાં ૬

૧ માનજો મુનિરાય તમથી ઉત્તીરણ થયો હું અમો ૨ છાપેલી
 પ્રતમાં રાગનું નામ આપ્યું નથી. ૩ ક્યમે રે. ૪ આ પંક્તિ નવી

૩૫ ત્રણે પરમ પાવન, નહિ જેની જોડ રે,
કાશી માંહે વેચાયાં તે કરી હઠ સું હોડ રે. લખિયાં ૭
કઠિયારો લાકડાંકેરી વેચે બારી જ્યમ રે,
૧ કારણુ ઋણુ કોડામણી રાયે નાર વેચી ત્યમ રે. લખિયાં ૮
પુત્ર વેચ્યો લાડકો ચૌટે ચડીને રૈયાં ય રે.
વેચાણો કુળ નીચ રાજ. સુણો, રાણવ રાય રે ! લખિયાં ૯
ધણું ત્રણે વલવલીને દુઃખે વેચ્યાં અંગ રે.
કો કોને મળિયાં નહિ, તે તણ ચાહ્યાં અંગ રે. લખિયાં ૧૦
વઢવાડ કોના ધરતણી, તે પડી કોને શીશ રે.
એ આગળ દુઃખ કેટલું, કહો, તમારું, જગદીશ રે ? લખિયાં ૧૧
ઔપરિભવં સહેશે ધણા તે ઋષિતણા, રાજન રે !
દયાહીન થઈ નડ્યા એ તાપસી મહામુન્ય રે. લખિયાં ૧૨
સત્ય રાખ્યું સર્વથા; ચૂક્યો નહિ લવલેશ રે.
એવા નર માટે પ્રભુ ! આ ધરા રાખે શેષ રે. લખિયાં ૧૩
માગ્યા મેહ વરસે ધણા, જોગે દિવાકર ચંદ રે;
એવા નર માટે સહી પ્રભુ ! ધરાને આનંદ રે. લખિયાં ૧૪
લહે સધળા આગપણથી વેદકેરા ધર્મ રે.
લેપ જેને નવ કરે ક્યારે ય કૂડાં કર્મ રે. લખિયાં ૧૫

જીથલો.

કૂડાં કર્મ જેને ન લેપે, જે સત્યવાદી ખરો,
રાય તે હરિશ્ચંદ્ર ત્યાંથી દૂદા સાથે પરવર્યો. ૧૬

કડવું ૨૨

રાગ રામગ્રી.

દૂદા સાથે ચાલ્યો રાય જી ઋષિજીકેરે પડીને પાય જી. ૧

ઢાળ.

પાય પડીને પ્રેમ સાથે જોલ્યો મધુરી વાણ.

‘દીન ઉપર દયા કરજો, ધર્મકેરા બાણ !’ ૨

૧ કારણુ કોડામણાં. ૨ રાય. ૩ પરાભવ. ૪ પડિયો. ૫ ધર્મકેરી.

વિનય સાથે વચન મીઠાં બોલિયો બહુ પેર.
 'વીસારો રખે દાસને, પ્રભુ ! પધારો તમે ઘેર.
 'મે કદાચિત ચૂક્યો હોઉં તો ક્ષમા કરો,¹ ઋપિરાય !'
 ગદ્ગદ કંઠે બોલતો તે લિયે રાય² વિદાય. ૪

દૂદા પૂંઠે પાળો રાજ ગયો મંદિર દાર.
 સત્યવાદી સત્ય સું બોલિયો મુખ ઉચ્ચાર. ૫
 'વતું દો ને; વહેલા થઈને અમો કીજે આજ.'
 એમ કહીને રાયજ ત્યાં ગિભો સેવા કાજ. ૬
 વળતો વાણી વહે દૂદો. 'સાંભળ તું, શુભ જન !
 'વહેલો તું શમશાન માંહે જઈને કર જતન. '
 પ્રીતિ સાથે પરડિયું કુંભદાસ⁴ તેનું નામ.
 'પ્રેતનો લાગો તું લેજે⁵ રહીને તે કામ. ૮
 દિવસ રયણી ત્યાં રહીને સાચવે શમશાન.
 દ્રવ્ય મારું જતન સાથે રાખજે તું નિદાન. ૯
 પ્રભાતે અમો આવશું. તમો સાંભળો, કુંભદાસ !
 જવપિષ્ઠ ધૂત સું તમો લેઈ નિત્ય કરજો ગ્રાસ. ' ૧૦
 કહી મૂક્યું પ્રેમ સાથે વણિકકેરે હાટ.
 'તમો દહાડી લેઈ જાજો તજ મન ગિચાટ. ' ૧૧

સાચવી શમશાનને જવપિષ્ઠ લાવે નિત્ય.
 તીરે કરીને પાક તેનો સહેજે પાળે સત્ય. ૧૨
 વાયસાન કાઢે માંહીથી વળી આદરે ગોગ્રાસ.
 પછે નિવેદે મહારાજ તે ક્ષણ એક ખાઈ શ્વાસ. ૧૩
 વિશ્વામિત્રે તે સમે વળી ધર્યું ખીલું રૂપ.
 અન્નઅર્થી થઈ 'આવ્યા જાયવાને ભૂપ. ૧૪

૧ તો વિસારો. ૨ ગદ્ગદ કંઠે બોલિયો તે, કરી રાય. ૩ વતું.
 ૪ ખંભદાસ. ૫ પ્રેત લેજે રાયજ, તું. ૬ આવે.

અશન કરવા અનનું જવ ગ્રહે પાણી પાણુ,
આવી જાયે તે સમે ઋષિરાય ચતુર સુખણુ. ૧૫
આદર સાથે અર્ધ આપે; અર્ધ તે કરે આહાર.
ધર્મ એમ જ જળવે રાય ધર્મનો અવતાર. ૧૬

આહાર અધુરે થઈ દુર્બળ રાયઠેરી દેહ.
દેખીને કુંભદાસ દુર્બળ દૂદો પામ્યો છેહ. ૧૭
ભોજે જોઈ ભાવ સાથે બોલાવ્યો તવ દાસ.
'આવડા કાં દુબળા ?' તન માંહે વધિયો શ્વાસ. ૧૮
અન અદકું અપાવું, કે આહાર પૂરો થાય.
શા માટે તું શરમ આણી કુધાએ સીદાય ?' ૧૯
જવપિષ્ટ પહેલો આપતા તેનાથી બમણો કીધ.
'ધૃત બમણું સાથે લેજો.' શીખ દૂદે દીધ. ૨૦
'સીદાતો તું રખે, વહાલા ! રાખ સુખણી કાય.'
એવું જોઈ વિશ્વામિત્રને મન પ્રગટી રલાય. ૨૧

'હવે શું કરવું ઘટે ? વળી રચું કાષ્ટ ઉપાય.'
આદર સાથે એકલો ઋષિ દૂદા પૂંઠે જાય. ૨૨
પરપંથ સાથે ગયા પોતે અનામિકને વાસ.
સમે નહાવાતણે જાણી નીર કીધું નાશ. ૨૩
કુંભ સર્વે કર્યા કાલા. ટીપું ન રહ્યું નીર.
ઝાંપડો ઘણું થયો વિઞ્ન; રહ્યું મલિન શરીર. ૨૪
વિશ્વામિત્ર વિમાર્યું. 'બલો સમય આવ્યો એહ.'
પરપંથ એવામાં કરી જઈ છેતર્યો રાય તેહ. ૨૫
શમજાનમાં જઈ ઋષિ વદે. 'કરે તારો સ્વામી રીસ.
નહાવા કારણ નીર માંજે ઝંજીવાડો આ દિશ.' ૨૬

વચન એવાં સાંભળીને સૂર્યવંશી ધાય.	
હાથ માંહે ધડા ગ્રહીને વારિ લેવા જાય.	૨૭
આદરે જાય જિતાવળો, જાણે 'રખે હાગે વાર.	
સ્વામી મારો રહ્યો બેસી નીરને નિરધાર.'	૨૮
ગંગાજમાં આવિયો; પરિપૂરણુ ભરિયો દ્રોણુ.	
ભાર મૂક્યો મહામુનિએ. અડી ચડાવે કાણુ ?	૨૯

ગિથલો.

'અડી ચડાવે કાણુ ધડા ?' વ્યગ્ર રાય મનમાં થયો.	
'શુભવર્ણુ ન મુને આજડે' પડી વિચારે જિભો રહ્યો.	૩૦

ક્રડવું ૨૩

તેણે સમે આવ્યો રોહીદાસ જી ગંગાતટ નહાવા આશ જી.	૧
---	---

હાજી.

આશે નહાવા તણી મનમાં ગયો જળ મંનિધાન.	
સતીનો તન સત્યવાદી, સદા ધર્મે ખ્યાન.	૨
નિત્ય નહાઈ પુષ્પ કારણુ જાય વાડી જાણુ.	
તત્પર ધણો સેવા વિશે વડ વિમ્બની નિરવાણુ.	૩
નહાવા પેઠો નીરમાં હરિશ્ચંદ્રકેરો પુત્ર.	
તાત નિરખ્યો કુંભ સાથે. 'જુઓ દૈવનું સૂત્ર !	૪
સૂર્યવંશી રાયજીને વિપત આવી કાણુ ?	
અડે નહિ કો માનવી. રશ્મિર કેમ ચડશે દ્રોણુ ?	૫
નિકટ આવ્યો તે સમે રોહીદાસ ધર્મી તન.	
વિપત જોઈ રાયજીની દુઃખ પામ્યો મન.	૬
તે સમે તત્કાળ પડિયો કુંવર રાયની દષ્ટ.	
જાણ્યું આવી ચડાવે, તો ટળે સખજું કળ્ટ.	૭

એ વિચારે વદે રાજા. 'સાંભળો, રોહીદાસ !
 કુંભ મૂકા શીશ મારે તમો આવી પાસ.' ૮
 પુત્ર વાણી વદે વળતો. 'મારે ઋષિનો સંગ.
 યોગ્ય અડવા નથી જેતમને પિતાજી ! રમમ અંગ. ૯
 ભેદ આપું. ભલી પેરે સાંભળો, ભૂપાળ !
 ખાઈ કુચકી ત્યો કુલો મસ્તકે તત્કાળ.' ૧૦
 જયમ કહું ત્યમ કીધ રાયે. કુંભ ચડિયો શીશ.
 એમ પાણી ભરી ગયો. તમો સાંભળો, જગદીશ ! ૧૧
 આનંદ રાયને ઊલટયો જે સર્વો સ્વામી અર્થ.
 'નીર ના આવત સ્રવેણાં,^૩ થાત સત્ય અનર્થ.' ૧૨
 જળકુંભ જઈને મૂકિયો તે અનામિકને પાસ.
 હર્ષ વાધ્યો હઠયા માંહે. 'કામનો ભલો દાસ !' ૧૩
 દ્વેદે રાખ્યું ત્યારથી તે પરજ વિશેષે મન.
 ન્હાઈ રોહીદાસ ત્યાં વહી ગયો વાડી-વન. ૧૪

ભેદ આપ્યો ગણી મનમાં પલઠયો મુનિ મહંત.
 કેડ મુકી રાયની કુંવર પર દ્રાપાકાંત ૧૫
 રાતડો થઈ રોષ માંહે વિચારે મન સુત્ર.
 'એ બાળકને હણું, તો હું ગાધિકેરો પુત્ર.' ૧૬
 સપે કેરે રૂપ ધરિયું મૂકી ઋષિની દેહ.
 ચંપાકેરે છોડ જઈને વસ્યા વાસો તેહ. ૧૭
 કૂલ કારણ બાલ સાથે આવિયો રોહિદાસ.
 વાડીએ નિત્ય પુષ્પ કારણ આવ્યાનો અભ્યાસ. ૧૮
 ચટકાવિયો તે ચંપે ચડતે ઋષિ જમણે ચરણ.
 લહેર લાગી ઝેરકેરી. હળ્યો તત્ક્ષણ ધરણ. ૧૯

અવનિ પડિયો ખાલ નિરખી ધર્યા સમ્મળા શિષ્ય.
 ઉત્પાત દેખી થયા વિરમય. 'શું થયું, જગદીશ !' ૨૦
 ફૂલસાથી શિષ્ય ન્હાના ગયા ચાલી ઘેર.
 'એની માને સાંભળાવિયે જ્યમ કરે વિષતી પેર.' ૨૧
 શિષ્ય આવ્યા તે સમે ઋષિરાયકરે દાર.
 તારા પ્રત્યે વીનતી ખાલિયા સારોદ્ધાર. ૨૨
 'સાંભળો બ્રાહ્મણ ! વીનતી. એક થયો મહા ઉત્પાત.
 કુંવર તમારો ડર્યો કાળે; થયો અવની પાત !' ૨૩
 વળતી વાણી વહે વનિતા. 'હોનારું તે હોય.
 વિપ્ર ભોજન કરે મદિર. વાત મૂકા સોય. ૨૪
 વ્યથ થઈને ઊડશે મુનિ એહ સુણતાં વાત.'
 વાણું વાર્યા સત્ય કારણ. સાંભળો, રઘુનાથ ! ૨૫
 ઊઘલો.

સાંભળો, રઘુનાથ, વાણી. સતીનું વ્રત એહવું,
 ત્રણ ભુવનમાં જઈ જોતાં મળે નહિ કોઈ તેહવું. ૨૬

કડવું ૨૪

રાગ મેવાડો.

કરી ભોજન ખાલણુ ઊઠિયા. કીધું ધામનું કામ.
 ચાલી તારા ઊતાવળી જપતી સુતનું નામ.
 નયણે નીર બહુ વહે. રુદન કરે મન માંહ.
 વેગે આવી વાડીમાં પડ્યો કુંવર છે જ્યાં ય.
 'એલો, રે કુંવરભૂષણ માતના !' ટેક.
 ઝાઝાવી પુત્ર ઊઠાડિયો, લીધો માતે ઊછંગ.
 'એલો, રે કુંવર ! પ્રેમે લાડકા ! વાણી નિર્ભજ ગંગ. બોલો ૧

૧ બાઈ સાંભળ. ૨ હવે પછીની કડી પૂઠે આ ટકની પંક્તિ
 મુદ્રિત પ્રતમાં મૂકી છે. ૩ પાસે આવી.

પુજ વણુ કાણુ બોલાવશે મુને કહીને મા ય ?
 શાને અબોલા લેઈ રહ્યા ? બિઠો, સુત સુખદાય ? બોલો ૦ ૨
 જોષ્ટતું પાલવ સાહી માગતો. ક્યારે નહિ મુખ રીસ.
 હરિશ્ચર્માના વાક્ય ન લોપતો. વહાલા સધળા શિષ્ય. બોલો ૦ ૩
 સુંદર મુખ બિઠી દાખવો, ગોઝારીના આધાર !
 સાંછકું સુતજી ! દીનિયે ૧દુઃખહર નિરધાર. બોલો ૦ ૪
 રૂઆળ્યો જ્યારે પ્રાણિયો, ત્યારે બોલ્યો વચન.
 ‘હું ઓશિંગળ મા ! તને ન થયો આણે તન ! બોલો ૦ ૫
 મળમૂત્ર બહુ તેં ઘોષ્યાં; ન ગણ્યું ઉજ્યું શીત.
 ક્યારે ન દૂબ્યો હું, માવડી ! રાખી પૂરણુ પ્રીત.’ બોલો ૦ ૬
 એવું કહેતામાં તન તજ્યું. પ્રાણુ ઉપરવર્યો જ્યમ,
 ૪દુઃખની મારી માવડી ઢળી ધરણે ત્યમ. બોલો ૦ ૭
 ‘મનમાં’^૫ ધીરજ રાખીને, તન ૧સહી પરિતાપ,
 કંપતી આવી પાસ લાં^૭ એકલડી આપ; બોલો ૦ ૮
 એટલે દુઃખે ન ફાટતું હાંકું જૂંકું એહ !
 પ્રાણુ ન જાય પાપિયા. પામી પૂરણુ છેહ !’ બોલો ૦ ૯
 લાગી વિલપવા ધણું. ‘કુંવર ! જાન્યો ન જાલ.
 વદન મનોહર તાહરું; નયન પરમ રસાળ; બોલો ૦ ૧૦
 વાણી મનોહર મુખની; હરખે હસતું વદન.
 આમ ન મુજને પરહરી જવું જોષ્ટએ, તન ! બોલો ૦ ૧૧
 તારામાં જ્યમ શોભે શશી, ત્યમ તું અમમાં,^૯ બાળ !
 એવકું આયુષ્ય ક્યમ ધડયું ? તત્પર ક્યમ થયો કાળ ? બોલો ૦ ૧૨

૧ દુઃખમોચન. ૨ કંઠે આળ્યો. ૩ પધાર્યો. ૪ દુઃખણીની રે
 પેરે જોષ્ટને માડી ધરણે ઢળિયાં ત્યમ. ૫ પશ્ચુ તે. ૬ પામી. ૭ કંપતી
 ત્યાં પાસે આવી આપે. ૮ શે રે પધાર્યો મુજને પરહરી. એમ ન જોષ્ટએ
 તન. ૯ તું વડે અમે.

તમ વડે દહાડા નાંખતી. હવે રહું નવ જાય.
 પ્રતિમા પાખે જેવી દેરડી, છત્ર વણુ જેવી કાય, બોલો ૧૩
 સુરભિ જેવી વણુ વાછરૂ દુઃખ પામે અનુદિન,
 અન્ન વિના જેવી દેહડી, તેવી તુજ વણુ, તન ! બોલો ૧૪
 એકલડી અબળા પડી. વીરા ! બોલો રે વાણુ.
 કરુણા શે નથી આવતી, જાણુ શિરમણિ ભાણુ ?' બોલો ૧૫
 તારા બહુ ત્યાં આછટે; કરે રુદન અત્ય.
 (સૌભરિ કહે) રાધવ ! સુણો. તોય ૧છાંડે ન સત્ય. બોલો ૧૬

બિથલો.

સત્ય રાખી બિઠી અબળા ડુંવરને રકંધે ધરી.
 દહન દેવા કાજ તેને સતી ગંગા મંચરી. ૧૭

કડવું ૨૫

રાગ રામગ્રી.

લેઈ ડુંવરને નીસરી તારા દુખણી. આવી ગંગા તીર રુદ્ધે હણી.
 કાળે પૂરણુ પરભવી ,, ,, ધરથી તજવી ધીર ,, ,, ૧
 જાણુ થયું હરિશર્મને; ,, ,, દુઃખ પામ્યો મન માંભ. ,, ,,
 સરપણુ ત્યાં મોકલાવિયાં ,, ,, ગંગાતટ છે જ્યાંય. ,, ,, ૨
 એકલી અબળા શું કરે? ,, ,, કરવો ડુંવર દહન. ,, ,,
 સાહાય્ય થાવા કે નહિ. ,, ,, જાતે લાવી હુતાશન. ,, ,, ૩
 રચી ચિતા તેણે સમે ,, ,, ઉપર મૂક્યો બાળ. ,, ,,
 એટલે આવ્યો રાયજી. ,, ,, બોલ્યો મુખ તત્કાલ. ,, ,, ૪
 'રીત અમારી આપિયે.' ,, ,, સતી બોલ્યાં તે વાર. ,, ,,
 'કાંઈ નથી પ્રભુ આપવા.' ,, ,, 'નહોયે આપ્યા વણુ સંસ્કાર.' ,, ,, ૫

૧ છાંડયું. ૨ ટેકના આ ભાગને બદલે જાપેલી પ્રતમાં 'નહી' કાયા સુખણી' એવો પાઠ છે.

વસ્ત્ર વધેરી આપિયું. ,, ,,	‘આ લીજે તમારી રીત, ,, ,,
ધણી વાર ખોટી થઈ. ,, ,,	તમે આવ્યા બહુ હિત’. ,, ,, ૬
હુતાશન પ્રગટાવિયો ,, ,,	કરવા સુત સંસ્કાર. ,, ,,
એટલે મહામુનિ આવિયા ,, ,,	જેયો દહન પ્રકાર. ,, ,, ૭
વિશ્વામિત્રે ક્રોધ સું ,, ,,	૧ આરાધ્યા તવ મેહ. ,, ,,
૨ આવ્યા તત્ક્ષણ ધૂજતા. ૩ ,, ,,	૪ તલ બોલ્યા ઋષિ તેહ. ,, ,, ૮
વરસો બારે તમે મળી ,, ,,	ન્યમ ગંગા આવે પૂર. ,, ,,
જે નહિ વરસો વેગ સું, ,, ,,	શાપી કરીયું ચૂર. ,, ,, ૯
‘જે કહો તે પ્રજા ! કાઢિયે.’ ,, ,,	મેહ બોલ્યા તેણી વાર. ,, ,,
ધારા પ્રોટે વરસિયા. ,, ,,	ત્યાં વારિતણો નહિ પાર. ,, ,, ૧૦
ગાજે ધન ^૫ કરી ગર્જના. ,, ,,	૬ થાય વીજતણા આત્કાર. ,, ,,
મહા પૂર તે આવિયું; ,, ,,	ગંગાજળ નહિ પાર. ,, ,, ૧૧
શય તણાયું તેણે સમે: ,, ,,	એવાણો હુતાશ ,, ,,
રોવા લાગી તારણી ,, ,,	થઈ મન માંહે નિરાશ. ,, ,, ૧૨
આકળી થઈ ઝંપાવિયું; ,, ,,	શય સાહી કાઢ્યું બહાર. ,, ,,
તટ લોપી જળ વાધિયાં. ,, ,,	પછે આવી આ પાર. ,, ,, ૧૩
૭ એક શિવાલય શોભતું ,, ,,	જેયું તટ મેળાર. ,, ,,
શય લેઈને ત્યાં સરી. ,, ,,	હજી નાવ્યો કર્મનો પાર. ,, ,, ૧૪
અકળાણી મન તે ધણી, ,, ,,	તોયે સત્ય ન છાંડે તેહ. ,, ,,
વિધ વિધનાં દુઃખ ભોગવ્યાં. ,, ,,	પ્રભુ રામા વિચારો એહ. ,, ,, ૧૫

ગિયલો.

રામ ! વિચારો એહ વીતક તારા ને હરિશ્ચંદનું.

તોય મન વળિયું નહિ હજી ભૂડા મુનિ મંદનું. ૧૬

૧ આરાધ્યે તવ મેહ. ૨ આવ્યા. ૩ ધૂજતો. ૪ બોલ્યા આણી સ્નેહ. ૫ બહુ. ૬ માંહે વાયુ તણા અંબાર, નહીં કાયા સુખણી. વીજલડી માંહે શોભિતી, તારા દુઃખણી; તેના થાયે આત્કાર, નહીં કાયા સુખણી. ૭ શિવાલય ન્યાં શોભિતું.

કડવું ૨૬

રાગ રામત્રી.

મહામુનિએ મન વિમાર્યું જી. ' શું મુખ લેઈને બ્રહ્મપુર જશું જી ? ૧

ઢાળ.

- શું મુખ લેઈને અમો જશું ? જળ પડ્યો નહિ રાય. ૨
હવે મુજને રહ્યો કરવો છેલ્લો એક ઉપાય. ૨
કદાચિત જો જળ પડે તો સરે મારું કામ. ૩
ઉપાય કરવા થયો તત્પર. સાંભળો તમા, રામ ! ૩
- ધવલચંદ્ર જ રાયનો સુત કાણે હણ્યો નિરધાર. ૪
શોધવા લાગ્યા તેહને સેવકા ઠારોઠાર. ૪
વિશ્વામિત્રે તે સમે એક કયો ઉગ્ર ઉપાય. ૫
રોહીદાસનું તન પાલટી^૧ કીધે જાણે સુત-રાય. ૫
લોક જોતા ફેવરને તે આવિયા તટ માંછ. ૬
શિવાલયમાં લાગી જતાં નાર દીડી લાં ય. ૬
જોવા લાગ્યા તે સમે, તો ખોળે તેવો બાળ. ૭
ઓળખ્યા સુત રાયનો. તવ મન ઊડી ઝાળ. ૭
' શમશાનની અધિકારિણી એ. રહી આણે ઠામ. ૮
મારિયો સુત રાયજનો. કર્યું બુંડું કામ. ૮
બાંધી તેને બહાર લાવ્યા મેષ ધરીને મન. ૯
' જાણુ કીજે રાયજને,' બોલ્યા અન્યોઅન્ય. ૯
રાયને જઈ જાણુ કીધું. ' હણ્યો આણે તન. ૧૦
અપરાધ છે એનો બણો. તમે સાંભળો, રાજન !' ૧૦
પછે આપી આગના. ' એને મારો જઈ શમશાન. ૧૧
રથે એને દંડ એવો. ' વહે એમ રાજન. ૧૧

નિગડબધે સતી બાંધી મારવાને કાળ.
 વીતક જુઓ સતી કેરું. સાંભળો ને મહારાજ. ૧૨
 શમશાન માંહે કરી જીભી. જેવા મળિયા લોક.
 સ્મરકલને મન સર્વથા ત્યાં ધણો વાળ્યો શોક. ૧૩
 તેડાવ્યો તવ ઝાંપડો, જેનું છે દ્વેદો નામ.
 ‘ખડ્ગ લેઈને આવ વહેલો; મારવાનું કામ.’ ૧૪
 તત્ક્ષણુ દ્વેદો લેઈ આવ્યો ખડ્ગ સુંદર પાણુ.
 શ્વાન એ સાથે સહી; તે જાણુ માંહે જાણુ. ૧૫
 પ્રથમ મૂક્યા શ્વાન ખેડુ સતી ઉપર તેહ.
 સ્પર્શ તે નવ કરી શક્યા એ સતીકેરે દેહ. ૧૬
 વિશ્વામિત્રે વિમાસ્થું; ઊતવ જાણું, જે સાક્ષાત
 શ્વાન ખીલ્યા તારણીએ. યથર્થ અસંભવ વાત. ૧૭
 રહી પાસે વદે વાણી ખેદ આણી મન.
 ‘અરે દ્વેદ ! ખડ્ગ ગ્રહીને પશાને મારે તું ન ?’ ૧૮
 ધણું અનામિક ચતુર પોતે. દયા આવી મન.
 ‘એ કો દીસે છે તારણી સાધવી રૂપરતન. ૧૯
 એને વધવું નવ ઘટે. એ વધ્યાથી ઉત્પાત
 આવી પડશે આ સમે, અમો ભોગવશું તે જાત.’ ૨૦
 ખડ્ગ મૂકી ધરણી ઉપર રહ્યો જીભો તેહ.
 ‘મુજ વડે નવ જાય વધિયો એ નારીનો દેહ.’ ૨૧

વિશ્વામિત્રે મન વિમાસ્થું, ‘કાણુ કરવી પેર ?’
 જિતાવળો તે ધર્યો તત્પર રાયકેરે ઘેર. ૨૨
 ‘આગના લોપી તમારી; હણી ન નીચે નાર.’
 મુણુતાં તે રાયને મન થયો ક્રોધ અપાર. ૨૩

‘લીહ લોપી મુજતણી, તો હણે હવણાં દુષ્ટ.
 બણા કાળનો હણુ જીવે એ દુદો પાપિષ્ઠ.’ ૨૪
 સેવક સુણીને થયા તત્પર; આવ્યા તેણે ઠાર;
 હણ્યો દુદો તે સમે તે; ક્ષણ ન લાગી વાર. ૨૫

વળી ત્યાંથી સંચર્યા મહામુનિ તેજસ્વરૂપ.
 શીઘ્ર થઈને આવિયા ન્યાં દૂતો હરિશ્ચંદ્ર ભૂપ. ૨૬
 ‘નાથ તારો માર્યો હવણાં. લોપી રાયની આણુ.
 દાસ તેનો ગણી તુજને કરાવ્યું છે જાણુ.’ ૨૭
 ખડ્ગ લેઈને ધસ્યો વેગે; આવ્યો તેણે ઠામ.
 ‘વતું છો તે સર્વ કરથું તજી ખીજાં કામ.’ ૨૮
 ખડ્ગ લેઈને રહ્યો ઊભો પોતે મહાશ્મશાન.
 ‘સ્વામીએ કીધું અષ્ટતું. લોપી લીહ રાજન. ૨૯
 રાય કહે તે આદર્યાંથી નહિ આપણુ શિર દોષ.
 તે માટે મન જાણીને નવ આણિયે કંઈ સોસ.’ ૩૦
 સેવક રાયના વદે વાણી. ‘નારને આ માર.
 રખે વાર લગાડતો તુને કહું વારંવાર.’ ૩૧
 ખડ્ગ લેઈને રહ્યો ઊભો સતી પાસે તેહ.
 ‘તારુણી ! સંભારજે તારે હોય વલ્લભ જેહ. ૩૨
 છેદીશ હવણાં શીશ તારું; માનજે તું, નાર !
 સમર્થ તારો હોય તેને પ્રેમ સું સંભાર.’ ૩૩
 વદે વનિતા. ‘નથી મારે કા ખીજો સંસાર.
 પાલવે બાંધ્યા જેહને તે હરિશ્ચંદ્ર ઉદાર. ૩૪
 ઊતાવળા થઈને હવે તમો ગ્રહો મારું શીશ.
 હાથ તમારે હું મરું તો લહું પદ જગદીશ. ૩૫
 સ્વામી મારા ! સ્નાંજળો. હવે કશી આણો લાજ ?
 ખડ્ગ પ્રહારે શીશ છેદો. સરે સધળાં કાજ. ૩૬

આરોગ્ય છે તમ, કંથજી ! તો હશે સત્ય કલ્યાણ.
 નારી ઘણી એ પામશે જી તમે રાય સુખજી !' ૩૭
 ખડ્ગ લીધું ક્ષત્રી રાયે; નાખ્યું વનિતા શીશ.
 પધારીને તે સમે કર ગ્રહો શ્રી જગદીશ. ૩૮
 ગિથલો.

કર ગ્રહો પ્રભુજીએ વેગે. રાય મન રીઝ્યો ધણું.
 પતિતપાવન ભક્તવત્સલ રાખ્યું ખિરદ પોતાતણું. ૩૯

કડવું ૨૭

રાગ ધનાશ્રી.

પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા પ્રભુ વાણી જી. 'હરિશ્ચંદ્ર ! માગો આદર આણી જી. ૧
 ઢાળ.

આદર આણી તુને આપું, માગ તું વરદાન.
 તુજ સમે કેા નહિ સતિયો. (બોલિયા ભગવાન.) ૨
 વિના કારણ હડીલે તમે પમાડ્યાં ધણું દુઃખ.
 સર્વ દુષ્ટ્યાં ભોગવી. હવે નિત્ય પામે સુખ. ૩
 ખિરદ પાળ્યું રાયજી ! તેં ધર્મકરું સોય.
 તુજ સમાને રાય બીજે ધરા ન મળે કોય. ૪
 વચન ખિરદ પાળવા તમે! વેચ્યાં પોતે તન.
 ધીરજ રાખી આઘ અંતે. (વહે મુખ ભગવન.) ૫
 કુંવર તારો લાડકો જીવતો છે રોહીદાસ.
 ત્રણે ટાળે મેલ્યાં પ્રભુએ પૂરવાને આશ. ૬
 રોહીદાસ વાણી બોલિયો તે નમી પ્રભુને ચરણ.
 ' પતિતપાવન ખિરદ મોટું. અમે તમારે શરણ.' ૭

વળી વાણી વહે રાજ સસવાદી જાણ.
 ' કષ્ટ ભાગ્યાં અમતણાં, તમે મળ્યા, પુરુષ પુરાણ !' ૮

દુઃખ માનું સુખ કરી^૧ જે મળ્યા તમે, દેવેશ !
 સકળ સાધન થયાં મારે. ટળ્યા કાયા કલેશ. ૯
 થયું દર્શન તમારું. હવે મર્યા સધળાં કાળ.
 દીન ઉપર દયા આણી પધાર્યા મહારાજ. ૧૦
 ખિરદ પાળ્યું આપણ ! તમે સખળ કીધો શ્રમ.
 એક માગ્યું આપિયે. રહો સદા સુખી હરિશ્ચરમ. ૧૧
 દ્વંદ્વ ઉપર દયા આણી ઊઠાડો, પ્રભુ રાય !
 !વમલાને નકડી ફેડી સમી કરો, સુખદાય ! ૧૨
 આશા પૂરો સર્વકેરી, જેને જેવી આશ. '
 પ્રભુ મન સંતોષ પામ્યા, શાંતિ પૂરણ દાસ. ૧૩
 વળી વાણી બોલિયા. ' તમે સાંભળો, હરિશ્ચંદ્ર !
 રક્તું જ્યમ, થાશે ત્યમ જ. સહુ પામશે આનંદ. ૧૪
 હરિશ્ચંદ્ર ! તારું નામ લેશે પ્રાતઃ ઊઠી જેહ,
 કયા સુણશે તારી, નિત્ય તે પામશે મુજ દેહ. ૧૫
 તુજ પુરીમાં વસશે તેને કળ્પ નહિ કો દિન.
 આધિ વ્યાધિ જરા મરણથી મૂકાશે તે જન. ૧૬
 ઊથલો.

મૂકાશે તે જન નિશ્ચે, જે મન ધરશે તુજ કથા.
 (પ્રભુ કહે) તેને વણ માગ્યે આપીશ મુક્તિ સર્વથા.' ૧૭

કડવું ૨૮

રાગ ધનાશ્રી.

‘પ્રભુજી ! મારે કર્મે’ કીધું જી, તમે વહેનારે તે વહી લીધું જી. ૧
 હાળ.

નિર્વાહ પાડ્યો તમે, સ્વામી ! હું કાણ કિંચિત્માત્ર ?
 કર્મરેખા^૩ ફેરવી. તમે, આવિયા, સત્પાત્ર ! ૨

૧ કષ્ટ માન્યું ગુરૂ કરી. ૨ જ્યમ કહું ત્યમજ થાશે પામશે આનંદ.

૩ કર્મકરે.

કર્મે દેવ જ થયા દૂખિયા. કર્મે હિમાચળ શીત.
 કર્મે શેષ જ વહે ધરણી. કર્મે સધળી રીત. ૩
 કર્મે સાયર થયો ખારો. કર્મે લાંછન ચંદ.
 કર્મે રવિ નાત્ય ફરે ફેરા. કર્મે દુઃખ, આનંદ. ૪
 કર્મે થયાં ભગ ઇંદ્રને. કર્મે ચાલે કાળ.
 કર્મે દહન થયું કામનું. કર્મે તે મરણ જ બાળ. ૫
 કર્મે સહુ અમે^૧ ભોગવ્યું. તેનું દુઃખ નહિ લગાર.
 વીસરી ગયું સર્વ તે, તમે મળ્યા પ્રાણાધાર. ૬
 કાણુ માત્ર જ હું તે પ્રાણી? તમે સાલ્યો હાથ.
 આધાર થઈ વળી અધિક કીધું. બીડ્યો હૃષ્યા સાથ. ૭
 દર્શન દુલ્લભ તમારું દેવને, શ્રી ભગવાન !
 ખિરદ પોતાતણું જાણી સંભાર્યો અજ્ઞાન. ૮
 સપરો કીધો સહુ માંહે. વધારી બહુ લાજ.
 કુંજર પર રેકીડી તમે આવી ચડાવી, મહારાજ ! ૯

બિથલો.

તમે આવી આજ વહાલા ! લાડ પાળ્યું અમતણું.
 (સૌભરી કહે) રાધવ ! સુણો એતમે ભલું ચરિત્ર એ રાયનું. ૧૦

કડવું ૨૯

રાગ આંદોલ.

‘૪માગ રે તું રાયજી !’ બોલિયા શ્રી અવિનાશ.
 રાય કહે. ‘પ્રભુચરણ પામ્યાં; પહોતી અમારી આશ.’ ૧

૧ ત્યમ કમંથી અમે. ૨ પિપીલિકા તમે ચડાવી. ૩ એ રાયનું કારણ ભલું. ૪ કડી ૧ ના સ્થળે નીચે પ્રમાણે કડીઓ છે:-માગ રે તું રાયજી. બોલિયા વૈકુંઠ નાથ. સૂર્યવંશી ઉદ્યોત સુણ, હું થયો તુંને સનાથ. મન મળ્યા કરે રમે માગતાં પૂરવા આવ્યો છું આશ; મન વિષે સદેહ મ રાખસો, બોલિયા શ્રી અવિનાશ. હરિ ભણે હરખ સાથે બહુ, મુને ધણું વલ્લભ તું; એક જીલ્લા ગુણ તારા શું વખાણું હું.

નિરમી^૧ મંદિર માળિયાં જેવાં અયોધ્યા માંદ.
 અંતરિક્ષ પુરી વાસી^૨ જેની બહુ શોભા ય. ૨
 ૨^૦ તમથી હું અળગો નથી. એ પુરી વસન્ને, રાજનન !
 ૪ એવું કહી પોતે વળ્યા વૈકુંઠ શ્રી ભગવાન. ૩
 ૫ હરિશ્ચંદ્ર તારાલોચની^૩ મળ્યાં તુરત રોહીદાસ.
 પુષ્પવૃષ્ટિ સુર કરે ત્યાં પહોતી મનની આશ. ૪
 કાશીના^૭ પુરપતિ મળ્યા; ઓળખ્યા હરિશ્ચંદ્ર રાય.
 પુરવાસી લાવે વધામણાં;^૮ હૃદયે હરખ ન માય. ૫
 મંગળ ગાતી માનિની આરતી કીતારે પાણુ.
 પ્રેમે વધાવે તારુણી હરખતી સુંદર જાણુ. ૬
 ‘સત્યવાદી ! તુંને સર્વથા નિત્યે હજો કહ્યાણુ.’
 ૯ તિલક કુંકુમનું કર્યું આશિશ દઈ નિર્વાણુ. ૭
 વાન્નિત્ર વાજે અભિનવાં. થઈ રહ્યો જ્યજ્યકાર.
 દેવ દુંદુભિ વાજતાં. હરખિયા વરણુ અઢાર. ૮
 પુરી પધાર્યાં પ્રેમ સું શોભતા હરિશ્ચંદ્ર રાય.
 અમરે ત્યાં આસન મોકલ્યું, જેની પરમ શોભાય. ૯
 ૧૦ તારા રોહીદાસ રાજ બેઠા ત્રણુ આનંદ.
 ૧૧ સર્વની વિદાય લેઈ^{૧૨} આલિયો હરિશ્ચંદ. ૧૦
 ‘સંભારજો અમને ધણું. તમને હજો કહ્યાણુ.’
 હરિશ્ચંદ્ર પુરીમાં આવિયા ચતુર શિરોમણિ જાણુ. ૧૧

૧ નિરમિયાં, ૨ તેવી વાસી અંતરિક્ષ પુરી. ૩ પ્રભુ આવિયા થઈને વળ્યા, આપિયું સત્ય વચન; ૪ તમથી હું અળગો નથી, પુરી વસો તમ રાજનન. ૫ કહી ચોથી છપેલી પ્રતમાં કહી ત્રીજીની પૃર્વે છે. ૬ શોભતો. ૭ કાશિયે. ૮ લાવે વધામણાં પ્રેમશું. ૯ તિલક કર્યું કુંકુમતાણું, કહેતી આશિસ નિર્વાણુ. ૧૦ તારા સાથે પાસે રોહીદાસ, તવ બેઠા છે ત્રણે આનંદ. ૧૧ સર્વ સાથે. ૧૨ થઈ.

દુઃખ ગયું. સુખ પામિયા. સાંભળો, રાધવ રામ !
 આનંદસાગર ઊલટ્યો. તે રાય વરયો તે કામ. ૧૨
 સૌભરિએ કથા વિસ્તારી; સાંભળી શ્રીરઘુનાથ.
 તમ ટળીને શાંત^૧ થયા સાંભળી બેહુ બ્રાત. ૧૩
 ‘આપણો વંશ ઉઘોત હવે હરિશ્ચંદ્ર જેવો રાય !’
^૨અંતરે હરખિયા બેહુ; નમ્યા સૌભરિ પાય. ૧૪
 અંજની પ્રત્યે એ કથા કહી પ્રેમ સું હતમાન.
 સાંભળ્યે મહા ફળ^૩ પામે; હોય ગંગાનું સ્નાન. ૧૫
 ઊલટ સાથે એ કથા સાંભળે નર ને નાર.^૪
 તેને શરણુ આપે સહી સ્વામી જગદાધાર. ૧૬

કડવું ૩૦

રાગ પ્રભાત.

જેહ કથા સુણશે હરિશ્ચંદ્રની તે હરિપદ સુખે લેશે રે.
 જે ફળ દાન દીધે કન્યાતણું, ^૧તેથી અધિક ફળ દેશે રે. ૧
 જે ફળ બ્રહ્મપુરી શત આપ્યે, જે ફળ રાખ્યે શરણે રે,
 જે ફળ યજ્ઞયાગ^૨ બહુ કીધે, જે ફળ દાન સુવર્ણે રે, ૨
 જે ફળ વિધ કરાવ્યે ભોજન, જે ફળ ગંગારનાને રે,
 જે ફળ અડસઠ તીરથ કીધે, જે ફળ જમુનાપાને રે, ૩
 જે ફળ દાન કર્યે કુરુક્ષેત્રે, જે ફળ પુણ્યની રાશે રે,
 તેથી અધિક ફળ એહ કથાનું, સાંભળતાં વિશ્વાસે રે, ૪
 અંવત સત્તરસે^૫ ચૌવોતરો^૬, કાર્તિક માસ તે સાર રે,
 સદિ સુહાથે ચારુ^૭ ચતુર્થી^૮, સુખદાયક ગુરુવાર રે, ૫

૧ સંતુષ્ટ. ૨ આનંદ સાથેરે. ૩ પામશું. ૪ જે ફળ પૃથ્વી
 દેશેરે. ૫ જ્ઞાનયજ્ઞ. ૬ ચૌવોતરો. ૭ વાર.

કથા મનોહર મહા દુઃખહરણી હરિશ્ચંદ્રની એહ રે.	
વિદ્ય રહિત સોંતી એ દિવસે, નૌતમ કીધી જોહ રે.	૬
એહ કથા છે બહુ વિસ્તારે કદ્યે કદ્યે અપાર રે.	
શુરપ્રતાપે થઈ પરિપૂરણુ. જન જાણો નિરધાર રે.	૭
મંત્રકૃપાએ કવિશુદ્ધિ આવે; મમત ન આણું મન રે.	
પરમ કૃપા સહુ કવિજન કરજો, કહે દાસ રતન રે.	૮
નટપદવાસી ^૧ વિપ્રતણે કુળ કહાવે હરિનો દાસ રે.	
દુઃખણુ મૂકી હામ કરી મન કીધો અંથ પ્રકાશ રે.	૯
પરમ મનોહર કડવાં ત્રીસે સુંદર રાગ છે બાર રે.	
યુષ્યદાથી એ અંથ મનોહર કીધ રત્ને વિસ્તાર રે.	૧૦

શબ્દસૂચિ.

[સૂચના—અર્થની પદ્ધતી જે કડવામાં જે કડીમાં શબ્દ વાપર્યો હોય છે તેનો અંક અનુક્રમે આપ્યો છે.]

અક્ષત, પું. (સં.) ડાંગર, ૫, ૧૮

અપ્પત્ર, વિ. ગંદું, ૧૦, ૧૯

અવ, ન. (સં.) પાપ, ૧, ૧૧

અંગ, અવ્ય. જાતે, પંડે, ૧૦, ૩૨

અણુસમજ્યું, વિ. અજાણ્યું, ૭, ૬

અણુહાણું, વિ. (સં. અન+ઉપાનહ) પગરખાં વગરનું, ૧૫, ૪

અધિકાર, પું. (સં.) યોગ્યતા, ૧૧, ૧૪

અધિકારિણી, સ્ત્રી. (સં.) સારી કે ખોટી લાયકાત ધરાવતી સ્ત્રી વ્યક્તિ, ૨૬, ૮

અનામિક, પું. (સં. અનામક) ચંડાળ, ૨૦, ૫

અનુગ્રહ, પું. (સં.) દંડનું નિવારણ, માણી, ૭, ૧૪

અનુદિન, અવ્ય. (સં.) હમેશ, ૨૪, ૧૪

અનુણી, વિ. (સં. અન+ઋણિન) દેવામાંથી મુક્ત, ૧૨, ૩૧

અભિધાન; ન. (સં.) નામ, ૭, ૯

અભિનવું, વિ. (સં. અભિનવ) સુંદર, ૨૯, ૮

અંખાર, પું. ઢગ, ૧૦, ૨૫

અર્ક, પું. (સં.) આકડો, ૧૦, ૧૮

અર્ચ, પું. (સં.) પુષ્પ ચંદનવાળી અંજળી આપી સત્કાર કરવો તે, ૧૨, ૧૫

અર્થી, વિ. (સં.) ગરબુ, ૪, ૧૧

અલેખે, અવ્ય. લેખા વગર, અત્યંત, ૨૦, ૧૧

અવશ્યમેવ, અવ્ય. (સં. અવશ્યમ્+एव) નક્કી, જરૂર, ૨૦, ૧૨
 અવિદ્યા, સ્ત્રી. (સં.) અજ્ઞાન, ૧, ૧૫
 અશન, ન. (સં.) ભોજન, ખાવું તે, ૨૨, ૧૫
 અશ્વમેવ, અવ્ય. (સં. અવશ્યમ્+एव) નક્કી, જરૂર, ૩, ૨૧
 અસંન, વિ. (સં. અસંજ્ઞ) અલ્હેતું, ૧૯, ૧૪
 અસંનપાણું, ન. અન્નપાણું, મૂઢપાણું, ૧૬, ૧૩
 અહમેવ, ન. (સં. અહમ્+एव) અહંકાર, ૧, ૧

આખેટ, પું. (સં.) શિકાર, ૪, ૪
 આચરણી, વિ. (સં.) ધાર્મિક ક્રિયા આચરતું, આચાર પાળતું, ૬, ૪
 આચારી, વિ. (સં.) આચાર પાળતું, ૧૩, ૧૨
 આછટ, ક્રિ. અ. પછાડા ખાવા, ૨૪, ૧૬
 આધિ, સ્ત્રી. મનની પીડા, ૨૭, ૧૬
 આપાં, ક્રિ. સ. તું આપે છે, ૧૪, ૩
 આફ્રિયે, અવ્ય. પોતાની મેળે, ૭, ૧૯
 આભડ, ક્રિ. સ. અડકવું, ૨૨, ૩૦
 આરત, સ્ત્રી. (સં. આર્તિ) પીડા, ૬, ૧૬
 આરતવંત, વિ. ગરબુ, ગરબળ, ૧૧, ૩
 આરાધન, ન. (સં.) સાધના, આરાધના, ૭, ૧૫
 આવર, ક્રિ. સ. (સં.) છાવું, ઘેરવું, ૧, ૧૫
 આસુરી, વિ. સ્ત્રી. (સં.) અસુર જાતિની, રાક્ષસ જાતિની ૩, ૧૩
 આળ, ન. (પ્રા.) અસત્ય, ૬, ૩

ઉત્તીરણુ, વિ. (સં. ઉત્તીર્ણ) પાર ઊતરેલું, મુક્ત થયેલું, ૨૦, ૨૪
 ઉદક, ન. (સં.) પાણી, ૬, ૭
 ઉદ્બંધર, ન. (સં.) ઊમરડાનું ઝાડ, ૧૦, ૧૪
 ઉદ્યોત, પું. (સં. ઉદ્દ્યોત) પ્રકાશસ્વરૂપ, ૨૯, ૧૪
 ઉદ્વસ્ત, વિ. (સં.) ઊજડ, ૧૦, ૧૦

ઉપમા, સ્ત્રી. વડાઇ, ૧૩, ૨૮

ઊજમ, પું. હિત્સાહ, ૧૩, ૧૬

ઊપજ, ક્રિ. સ. સૂઝવું, ૨૦, ૩

ઊપાય, કૃ. ઊપજવીને, ૧૫, ૧૭

ઝણુ, ન. (સં.) દેવું, કરજ, ૧૩, ૨૫

ઝોપિત, વિ. ચળકતું, તેજસ્વી, ૧૮, ૭

ઝોળગ, ક્રિ. સ. (પ્રા. ઓલગ) સેવા કરવી, ૬, ૧૫

કટિતટ, પું. (સં.) કેડનો ભાગ, ૧૮, ૮

કમીના, સ્ત્રી. કમીપણું, ખોટ, ૧૮, ૫

કરવતું, ન. (સં. કરપત્ર, પ્રા. કરવત્ત) કરવત, ૧૫, ૨

કલ્મષ, ન. (સં.) પાપ, મળ, ૨, ૮

કવ, ક્રિ. સ. (સં.) કવિતામાં કહેવું, ૧, ૧૯,

કથું, વિ. શું, ૩, ૬

કળા, સ્ત્રી. મુખકળા, મુખમુદ્રા, ૧૭, ૨

કાણુ, સ્ત્રી. ઠપકાપાત્ર વર્તણૂક, ૧૧, ૭

કાયા, સ્ત્રી. જાત, ૧૩, ૪

કૂપ, પું. (સં.) કૂઓ, ૫, ૨૧

કોડ, સ્ત્રી. (સં. કોટિ, પ્રા. કોઢિ) કરોડની સંખ્યા, ૧૪, ૧૬

કોપાકાંત, વિ. (સં. કોપ+આક્રાન્ત) ક્રોધને વશ થયેલું, ૨૩, ૧૫

લુધા, સ્ત્રી. (સં.) ભૂખ, ૨૨, ૧૯

ખલેલું, ન. ખજૂરીનું ફળ ૧૦, ૨૩

ખીલ, ક્રિ. સ. (સં. કીલ ખીલો.) મંત્ર બળે રોકવું, ૨૬, ૧૭

ખેદ, પું. (સં.) ક્રોધ, ૬, ૪

ખેવ, અવ્ય. (સં. ક્ષિપ્ર, પ્રા. ક્ષિપ્પ) જલદી, ૬, ૧૬

ગંભીર, વિ. (સં.) પ્રૌઢ, મોટું, ૧૦, ૨૬
 ગુડી, સ્ત્રી. કળશ સહિત રેશમી વસ્ત્ર બાંધીને કરેલી ધ્વજા, ૧૨, ૯
 ગોગ્રાસ, પું. (સં.) રાધેલી રસોઇમાંથી ગાયને માટે કાઢેલો ભાગ,
 ગવાન, ૨૨, ૧૩

ઘાષ, સ્ત્રી. ઊતાવળ, ૧૩, ૭

ઘેર; વિ. (સં. ગમ્ભીર, પ્રા. ગહિર) ગંભીર, મુશ્કેલ, ૧૦, ૩

ચર, પું. (સં.) દૂત, ૧૮, ૨૬

ચરણ, પું. (સં.) ડગલું, ૧૯, ૧૧

ચરુ, પું. (સં.) અગ્નિમાં બળિદાન આપવા રાંધેલો ભાત, ૨, ૯

ચલિત, વિ. (સં.) પોતાના સ્થાનકથી ખસેલું, ૯, ૧૯

છાંડ, ક્રિ. સ. તજવું, ૪, ૧૯

છેલ, પું. ૧ છેદ, બા. દુઃખ, ૧૫, ૩૭

૨ વિશ્વાસ ભંગ કરવો તે, દગો, ૧૯, ૧૮

જરા, સ્ત્રી. (સં.) વૃદ્ધાવસ્થા, ધડપણ, ૨૭, ૧૬

જનવત્સ્ય, વિ. (સં. જ્વલ્ બળવું, પ્રા. જલ પ્રકાશવું) તેજસ્વી, ૧, ૫

જાત્ર, સ્ત્રી. (સં. યાત્રા) ઉત્સવ, ૧૮, ૧૦

જોબન, વિ. (સં. યુવન) જુવાન, ૧૨, ૧૭

ઝાંપડો, પું. ચંડાળ ભંગિયો, ૨૨, ૨૪

તતખેવ, અબ્ધ. (સં. ત્વરિત, +ક્ષિપ્ર) અત્યંત જલદી, તરત, ૩, ૨૧

તાલ, પું. (સં.) હાથીના કાનનું ધરણું, ૧, ૬

તીવ્રપણું, ન. ઉગ્રપણું, ૭, ૨૪

તોય, ન. (સં.) પાણી, ૧૫, ૩૭

ત્રિભુવન, ન. (સં.) ત્રણ લોક, ૮, ૨

થાપ, ક્રિ. અ. થાય છે, ૪, ૭

થાય, કૃ. થઇને, ૭, ૪

દારિદ્ર્ય, ન. (સં.) નિર્ધનપણું, ૧, ૧૦

દિનકર, પું. (સં.) સૂર્ય, ૫, ૧૯

દિવા, અવ્ય. (સં.) દહાડે, ૩, ૧૨

દેવર્ષિ, પું. (સં. દેવ+ઋષિ) નારદ, ૭, ૨૨

દ્રોણ, પું. (સં.) હાંડો, ૨૨, ૨૯

ધર, અવ્ય. (સં. ધુર્ય) ઉત્તમ રીતે, પરિપૂર્ણપણે, ૫, ૨

ધરણી, સ્ત્રી. (સં.) પૃથ્વી, ૪, ૨૫

ધરા, સ્ત્રી. (સં.) પૃથ્વી, ૧૫, ૧૪

ધાષ, ક્રિ. અ. તું ધા, ૪, ૭

ધાત, સ્ત્રી. (સં. ધાતુ) ધાતુ, ૧, ૧૦

ધાત, સ્ત્રી. (સં. ધાટી) પ્રકાર, ૭, ૧૨

ધારણ, સ્ત્રી. (સં. ધારણા) મનની દૃઢતા, ૫, ૨૨

ધીમંત, ત્રિ. (સં. ધીમત) બુદ્ધિશાળી, ૬, ૧૮

ધીશ, પું. (સં. અધીશ) રાજા, ૧૨, ૧૪

ધુનિ, સ્ત્રી. (સં. ઘ્વનિ) ઘોષ, અવાજ, ૧૬, ૧

નાના વિ. (સં.) અનેક પ્રકારનું, તરેહ તરેહનું, ૧૦, ૧૭

નાંખ, ક્રિ. સ. ગાળવું, ખેાવું, ૨૪, ૧૩

નિગડ, પું. (સં.) બેડી, ૨૬, ૧૨

નિરમ, ક્રિ. સ. સરજવું, ૧૧, ૯

નિર્ધાર, પું. કરાવ, નિશ્ચય, ૭, ૨૩

નિર્વહ, ક્રિ. સ. (સં.) પાર પાડવું, સિદ્ધ કરવું, ૭, ૧૭

નિલવટ, ન. કપાળ, ૧૯, ૩

નિવેદ, ક્રિ. સ. (સં. નૈવેદ્ય) પ્રસાદી જમવી ૨૨, ૧૩

નિશિ, અવ્ય. નક્કી, જરૂર, ૨, ૫

નિશિ, અસ્થ. રાત્રિએ ૪, ૫

નેટ, અવ્ય. (સં. નિષ્ટા) નક્કી, જરૂર, ૪, ૪

- પતન, ન. (સં.) મરણ, વિનાશ, ૩, ૮
 પદ, પું. (સં.) પગ, ૨, ૧૮
 પદપંક્જ, ન. (સં.) ચરણક્રમણ, ૧, ૨૨
 પનહી, સ્ત્રી. (સં. ઉપાનહ) મોજડી, ૧૫, ૫
 પય, ન. (સં. પયસ્) પાણી, ૧૫, ૩૫
 પરત, અવ્ય. (સં. પ્રતિ) પ્રત્યે, તરફ, ૧૪, ૧૮
 પરભવ, ક્રિ. સ. (સં. પરિ+મૂ) કષ્ટ દેવું, હેરાન કરવું, ૪, ૨૭
 પરવ, ન. (સં. પ્રણ) તરસ્યાને પાણી પાવાનું સ્થાન, ૧૫, ૨૧
 પરવી, પું. પરવિયો, ૧૫, ૨૫
 પરિધાન, ન. (સં.) પહેરવું તે, ૧, ૮
 પરિપાક, પું. (સં.) પરિણામ, ફળ, ૧૫, ૪૫
 પરિમલ, પું. (સં.) વાસ, ખૂશબો, ૫, ૧૯
 પરિભવ, પું. (સં.) સતાવણી, અપમાન, ૨૧, ૧૨
 પળા, ક્રિ. અ. (સં. પલ્લાય) જવું, ૧૫, ૩૯
 પાખે, અવ્ય. સિવાય, ૭, ૨૦
 પાગરણ, ન. (સં. પ્રાચરણ, પ્રા. પાઅરણ) વસ્ત્ર, ૧૪, ૬
 પાણ, પું. (સં. પાણિ) હાથ, ૧, ૭
 પાત, પું. (સં.) ૧ નાશ, ૧, ૧૦
 ૨ પડવું તે, પતન, ૩, ૧૭
 પાતરી, સ્ત્રી. (સં. પત્રો) પાંદડામાં વાળેસો ફૂલનો ખીડો, ૧૯, ૧૫
 પાદ, પું. (સં.) પગ ૧૦, ૧૧
 પાઘ, ન. (સં.) પગ ઘોઈને સત્કાર કરવો તે, ૧૨, ૧૫
 પાન, ન. હથિયારનું પાનું, ૨૬, ૧૫
 પાશ, પું. (સં.) ફાંસો, ૧૧, ૩
 પિષ્ટ, ન. (સં.) લોટ, ૨૨, ૧૦
 પુંજ, પું. (સં.) જથ્થો, ૨૦, ૧૪
 પુલ્લિન, ન. (સં.) બીનો રેતાળ કાંઠો, ૫, ૪

- पृथक्, वि. (सं. पृथक्) अलग, मोछुं, १४, ३१
 पे, अव्य. १ सरभामष्ठीमां, मुकायलाभां, १३, २१
 २ पासे, पासेथी, १४, ४
 पोतावट, स्त्री. पोतापाछुं, अत्यंत धरवट, ७, २२
 पोण, स्त्री. (सं. प्रतोली) कमानदार दरवान्ने, ५, ४
 प्रक्षिपत, स्त्री. नमस्कार, ८, ३
 प्रतिपालना, स्त्री. (सं.) रक्षण, ६, १२
 प्रतिभा, स्त्री. (सं.) मूर्ति, २४, १३
 प्रत्ये, अव्य. संबंधमां, अंगमां, ११, १४
 प्रलाकर, पुं. (सं.) स्तंभ १८, ७
 प्रमाथु, वि. सिद्ध, भरुं, मान्य, ६, १६
 प्रमाद, पुं. (सं.) सरत न रडेवी ते, गइलत, ४, ८
 प्रश्न, न. प्रस्ताव, आगत, ८, १६
 प्राकार, पुं. (सं.) कोट, ५, ४
 प्राणी, पुं. प्राण, ज्व, १३, २६
 प्रीछ, कि. स. समजवुं, ७, १७
 प्रीछव, कि. स. समजवुं, ४, ६
 प्रीत्यर्थ, अव्य. प्रसन्न थवा भाटे, प्रसन्न करवाने, ११, १६
 प्रेत, न. (सं.) मड्डुं, २२, ८
 इउ, कि. स. नाश्न करवो, १०, २०
 इर, कि. स. इरवुं अइलावुं, ३, ४
 अिरद, न. १ ज्याति, ५, १७
 २ उपनाम, २६, ३६
 अलपुरी, स्त्री. आलखोने वासमां आपेला लयीं धरनो
 समूह, ३०, २
 अलविद्या, स्त्री. (सं.) उपनिषद्, १, १०

ભગ, ન. (સં.) છિદ્ર, ૨૮, ૫

ભગવત, પું. (સં.) ભગવાન, ૪, ૨૫

ભજ, ક્રિ. સ. (સં.) ધારણ કરવું. ૨૧, ૫,

ભડ, પું. (સં. મટ) સમર્થ પુરુષ, ૧૮, ૧૨

ભણી, અવ્ય. માટે, ૧૨, ૨૧

ભાંજ, ક્રિ. સ. ભાંગી નાંખવું, ૧૦, ૧૪

ભાસ, ન. (સં.) કપાળ, ૯, ૩૦

ભેળાભેળ, સ્ત્રી. અત્યંત વિનાશ, વણસાડ, ૧૦, ૨૧

મ, અવ્ય. નહિ, મા, ૧૫, ૬

મંડાણ, ન. પાયો, ૭, ૨૦

મંત્ર, પું. (સં) ખાનગી મસલત, ૩. ૧૧૭

મંદ, વિ. ઓછી ભુદ્ધિનું, ૧૪, ૩

મન્મથ, પું. (સં.) કામદેવ, ૬, ૬

મલયાગર, વિ. મલય પર્વત ઉપર થતા ચંદનવૃક્ષની જાતનું ૧૦, ૨૬

મહંત, વિ. મોટું ૯, ૪

મહારાજ, પું. (સં.) જગતનો મોટો રાજા, પરમેશ્વર, ૯, ૩૧

માયાવી, પું. (સં.) રાક્ષસ, ૪, ૭

મુદ્રિકા, સ્ત્રી. (સં.) વીંટી, ૧૭, ૧૪

મુષક, પું. (સં.) ઊંદર, ૧, ૮

મેળ, ક્રિ. સ. મેળવવું, ભેગા કરવું. ૨૭, ૬

યુગ્મ, વિ. (સં.) બે, ૨, ૧૦

યોગ, પું. (સં.) સંજોગ, પ્રસંગ, ૮, ૧૪

રમા, સ્ત્રી. (સં.) લક્ષ્મી, ૭, ૧૮

રચણી, સ્ત્રી. (સં. રજની, પ્રા, રાજાણી) રાત્રિ, ૨૨, ૯

રાજકુલી, સ્ત્રી. (સં. રાજકુલ) રાજવંશ, ૬, ૧૪

રાશ, સ્ત્રી. (સં. રાશિ પું.) ઢગલો, ૩૦, ૪

રેવંત, પું. (સં. રય વેગ) ઘોડો, ૧૦, ૩૨

લાવણ્ય, ન. (સં.) દેખાવનું મધુરપણું, ૬, ૯

લીહ, સ્ત્રી. (સં. લેખા લીટી) મર્યાદા, ૨૬, ૨૪

લોપ, ક્રિ. સ. ઝાળંગવું, ૨૫, ૧૩

વડ, વિ. (અપ. વઢુ) મોટું, વૃદ્ધ, ૨૩, ૩

વતું, ન. નોકરનું કામ, સેવા, ૧૪, ૨૭

વધ, ક્રિ. સ. હણવું, ૧૪, ૧૦

વર, પું. (સં.) વરદાન, ૩, ૫

વરાંસ, ક્રિ. અ. વિમાસણમાં પડવું, અક્ષોસમાં પડવું, ૧૭, ૨૦

વલ્લભ, વિ. (સં.) વ્હાલું, ૨૬, ૩૨

વહ, ક્રિ. સ. નિર્વાહ કરવો, પાર પાડવું, ૨૮, ૧

વહોણું વિ. (સં. વિહીન) રહિત, ૧૪, ૩૩

વાડવ, પું. (સં.) પાલણ, ૧૦, ૩૯

વાન, પું. (સં. વર્ણ, પ્રા. વર્ણ) રંગ, ૧૭, ૧૫

વાપી, સ્ત્રી. (સં.) વાવ, ૫, ૨૧

વાયસાન, ન. (સં.) રાંધેલી રસોઇમાંથી કાગડા માટે જુદો કાઢેલો

ભાગ, ૨૨, ૧૩

વારિ, ન. (સં.) પાણી, ૧૫, ૪૦

વારુ, વિ. (સં. વર) સુંદર, ૭, ૨

વાયકચ, ન. (સં.) વૃદ્ધાવરથા, ધડપણ, ૧૯, ૪

વાસિત, વિ. (સં.) વાસવાળું, ખૂશખોદાર, ૧૫, ૨૨

વિકર્મ, ન. (સં.) ખોટું કામ, ૪, ૨

વિક્રય, પું. (સં.) વેચાણ, વકરો, ૪, ૨૭

વિગ્ને, વિ. (સં. વ્યગ્ર) બ્યાકુળ, ૨૨, ૨૪

વિધ, સ્ત્રી. (સં. વિધા) રીત, ૪, ૩૧

વિપરીત, વિ. (સં.) ૧ બદલેલું, ધરમું, ૩, ૧૩

૨ વસમું, ૩, ૧૬

વીથી, સ્ત્રી. (સં.) ઓળ, શેરી, ૧૮, ૨

વેત્તા, પું. (સં.) શાસ્ત્ર જાણનાર, ૧૯, ૪

વેદ, અવ્ય. સાચે, ખરેખર, ૧૫, ૧૫

વેળાવ, ક્રિ. સ. વળાવવું, ૭, ૨૪

વ્યાધિ, સ્ત્રી. શરીરની પીડા ૨૭, ૧૬

શમશાનની અધિકારિણી, શમશાનમાં સૂળીની સળને લાયક, ૨૬, ૮

શવરી, સ્ત્રી. (સં.) કાળજી, ૧૭, ૧૦

શિખ, સ્ત્રી. (સં. શિખા) માથાની ટોચ, ૧૮, ૯

શીલ, ન. (સં.) રહેણી, આચાર ૬, ૧૧

શીલપણું, ન. (સં. શીતલ ઇંડું) મન શીતળ હોવું તે,

શાંતપણું, ૭, ૧૭

શ્રી, સ્ત્રી. (સં.) લક્ષ્મી, ૭, ૨૦

સંસ્કાર, પું. અગ્નિસંસ્કાર, ૨૫, ૫

સત્પાત્ર, વિ. (સં.) સુપાત્ર, યોગ્યતાવાળું, ૪, ૨૮

સદન, ન. (સં.) ઘર, ૭, ૨૪

સંનિધાન, ન. (સં.) પડોશ, સામીપ્ય, ૨૩, ૨

સપરું, વિ. (સપરાણુંનું ટૂંકું રૂપ) જખરું, ગેરાવર, ૧૯, ૧૨

સમવાય, પું. (સં.) જથ્થો, ૧૪, ૧૪

સર, ન. (સં. સરસ્) સરોવર, ૫, ૨૧

સર્વથા, અવ્ય. (સં.) જરૂર, ખચીત, ૧૦, ૧

સળક, ક્રિ. અ. હાલવું, કંપવું, ૭, ૨૪

સાંછકું, ન. આલિંગન, ૨૪, ૪

સાગોટિયો, પું. સાગનો વેપારી ૧૪, ૨૪

સાત્ત્વિક, વિ. (સં.) સત્ત્વગુણનું, ૧૭, ૧૮

સાયર, પું. (સં. સાગર, પ્રા. સાઅર) સમુદ્ર, ૭, ૯
 સાર, સ્ત્રી. (સં. સહકાર, પ્રા. સહઆર પું.) સહારો, મદદ,
 સહાયતા, ૧, ૩
 સારંગપાણિ, પું. (સં.) વિષ્ણુ, ૧૦, ૧
 સારોદ્ધાર, પું. (સં. નાર+ઉદ્ધાર) મંક્ષેપ, ૨૩, ૨૨
 સાવળકુંડ, ન. (સં. શ્વાપદ) શિકારી પ્રાણી ૧૦, ૪૧
 સીદા, ક્રિ. અ. પીડાવું, ૨૨, ૧૯
 સું, અવ્ય. (સં. સમમ્) સાથે સહિત, ૫, ૧૯
 સુકેડ, સ્ત્રી. સુખડ, ૧૦, ૨૬
 સુભગ, વિ. (સં.) સુંદર, ૧, ૮
 સુરભિ, સ્ત્રી. (સં.) ગાય, ૧૩, ૨
 સુત્ર, ન. (સં.) તંત્ર, રહેણી, ૫, ૧૭
 સોંત, ક્રિ. અ. પૂરું થવું, સમાપ્ત થવું, ૩૦, ૬
 રકંધ, પું. (સં.) ખભો, ૨૪, ૧૭

હનન, ન. (સં.) હંસા, ૧૩, ૩
 હર્તા, વિ. (સં.) હરનારું, ૯, ૮
 હલકુંડ, વિ. હાંકુંડ. હાંકુંડકુંડ, ૧૭, ૧૦
 હામ, સ્ત્રી. ઊમેદ, ૨૦, ૧૦
 હુતાશન, પું. (સં.) અગ્નિ, ૯, ૬
 હેજ, ન. પ્રીતિ, ૧૮, ૧૭
 હેલા, સ્ત્રી. (સં.) વેગ, ઝડપ, ૨, ૧૬
